

ВЛАДИСЛАВ ВАНЧУРА

ОСТАННІЙ ВЕДМІДЬ НА ШУМАВІ

Цілий ліс молодіє у грі. Перед дуплом валяються малі звірята, лізучи одне одному на спину. Смішне ведмедя проходитьесь лісом, міняє напрямок та напوماки відшукує собі дорогу. Дійшовши до ясної просіки, оглядається. Дороги для ведмедя в лісі не існує, ще поки він їх не знає. І задумавшись, пускається по межі світла й тіні. Щоби щось мудре видумати, він по звичці лягає й шкребе ногами по всіх сухих місцях. З найбільшою охотою це він проробляє в дуплах. Вітер і сонце пронизують ліс, і тиша, що хвилями переходить у шелест — так таємно шепче. Спи, Янку, сказала ведмедиця, дивлячись на нього палко. Але усипляючий спокій раптом перейшов у якусь передчуття небезпеки. Ведмедиця нюхом відчула ловця й кинулась до малих. Вийшов чоловік з рушницею й непохитно став перед ведмедями. Так тривала довга хвиля. Потім звів чоловік рушницю й націлився. Тяжка хвилина безпорадності й безнадійності, здається, зближувала віддаль берегів прірви часу. Стрілець вистрілив і попав у ведмедицю. Два вогні блиснули й застигли перед очима звіря, аж поки круг його розуміння не збігся й смертельна млюсть не затуманила його погляду. Молоді звірята чули лише звук пострілу, що, гаснучи, лунав по лісі, як тее тріпотіння крил. Чоловік підняв і відніс з собою ведмедя. Час від часу ловець гордішав, і тоді радість побуджувала його до співу. Вигуки ловця почули пралі й, розігнувши спини з пращами в руках та побавивши мужчину, кивали йому, щоб ішов до них. Ловець відніс ведмедя над річку. Звір хвилювався новим страхом, а його думка, цілком розбита, не відступала від смерти. Кров, струмок якої весь час малів, виділялась вже краплями через все довші пережки часу, й рана засихала, важко випаровуючи. Ведмідь її бачить і знову біль його проймає до нестями. За місяць Янку одужав, та забувши за карпатські праліси та дикі звичаї, від людей пестощі приймав з подякою, без мурчання. Вічно помиляючися в своїй лагідності, з уявою, що сильніша над дійсність, він не знає різниці між помислом та вічністю. Не виховувався в душі корисного уміння. Вічно мудрий, шляхетний, навіть там, де непотрібно, він спав собі на спеці від сходу до заходу сонця. Нащо ти, власне, надієшся, питає його треніруючий, тепер ти вже не дикий звір, не покладайся сам на себе. Тримайся моїх вказівок, як сходів. Май охоту до цирку. Будь спритним. Твої уяви не дійсні. Попробую, — сказав ведмідь, і тяжко задумався над словами вчителя. Роздумавши, не міг дійсності відрізнити від уяви.

Проданий циганові Янку танцює в ланцюгах під циганський бубон, стає струнко на задніх лапах у напрямку дороги й по самісінькому краечку проходить аж до Райну. Смутний, мабуть, від хвороби, рахує вздовж дороги стовпи, — як ті славні дні давньої минувшини. Циган спить з ведмедем і ділить з ним кожен заробіток. Сконаємо разом, сказав до ведмедя на одинадцятому місяці. І ведмідь вже сам здогадується про їхні злидні.

Вічно веселий Райн пливе перед мандрівниками, а виноградники що-року надягають нові убори, немов акторка, — котра кожен раз хоче показатися цілком новою. Міста бундючно поглядають з своїх бургів і мабуть не розуміють, що самі вони подібні до руїни. Обидва мандрівники їх мешканцям здавалися страховищами, які, пробувши десь в пустелі дуже довго, опівдня під загальний сміх та дотепи поверталися живими вулицями міста. Входячи в місто, цілковито змучені голодом і в край знесилені, бо вже три тижні як жадного гроша не заробили, зустріли вони цирк.

Був поганий. Двоє коней, ведмедиця, дерев'яний тюлень, маго безхвостий, дещо з приладь та приправи до пантоміми. Ніхто нічого не вмів. Найменше ведмедиця. Оце так біда! Міркував собі ведмідь, почувавши як збільшував удари його живчик перед загрозою. Нехай це буде яке завгодно підприємство, то ми мусимо до нього найнятися. І продав циган ведмеця. Ціле отаборення гноїлося і з нього несло, як з труйливого гриба. Ведмідь стягнув навмисне ошийника та, ступаючи навшипінки, а не на цілу ногу, пройшовся й станув. В темноті ночі можна було розпізнати обриси всіх річей. Переконавшись в непевності запертя, ведмідь був майже на свободі, але не втік. Увечері перед виставою виводили ведмеця перед будинок на ристунки. Його завданням було розгойдати дзвінок. Тоді гукали фанфари, й це було знаком для цікавого натовпу, що скоро буде початок. Дикі звірі, спритні мужчини, дотепний сміхун, читання думок. А на самий кінець і пантоміма з шістьох картин.

Вистава починається гучно і з криком над силу людей за звірів. Там лише, спіраючись в єдиній і то дуже непевній точці, заграють з нещастям. Червона заслона здригається від кінського топоту. Пацци стріляють, щоб задовольнити глядачів криком та вереском. Хвиля людей підіймається спіраллю й на хвилину застигає, коли циркова акробатка повисає горлиць на натянутому дроті.

Шкляний ошийник спадає з її шиї. Цілий цирк рухається. Починається хвилювання. Нараз зі скоком вистава закінчується, а тиша розбивається, як хвиля, що досягла берега. Лише дика ведмедиця в клітці всупереч всякій музичності реве й б'ється об ґрати. Нарешті входить молодецький ведмідь, одягнений як пац у кацавейку та високий ковпак, і починає дзвонити, жбурляти ослонами, стукати та стріляти. Вдає гімнастичні рухи та спритний хід мотузоходця, будує ковзанку й ковзається по ній. Намагаючись бути моторним та вправним, смішить глядачів. То є шибеник, кажуть. Мабуть чи не паний? І де він лише оте все зібрав! Але ведмідь, щоб, що почув, не покине своєї праці.

Від реву ведмедиці дрижить цирк, і невільний страх проймає глядачів. Даремно намагається, думає Янко, але ведмедиця його думок не чує.

Вночі сидить ведмідь перед кліткою ведмедиці, і її гордий і зневажливий погляд терпить лише тому, що хоче, так хоче на неї подивитися. Серце йому б'ється важко і підіймається, як прилив. Але не витерпів. Вдарив по клітці й скопив ведмедицю в тісні обійми. Ведмедева лапа зачервонілася, а його подих був гарячий, як вогняна лава.

Не вмілав? Ведмедицю покидає сила і він, як дощ на Данайців, падає на неї з несиля. На другий день, бачучи знов ведмедеву покірність, ведмедиця відвернулася від нього. Пропав Янко навіки, ніщо вже його не виправить. Тихий, покірний, задуманий. І ведмедиця готова його розірвати, розторощити, як вівцю. Ведмедеві не залишається

нічого іншого, як удавати з себе дикого, бо інакше зовсім перестав би ним бути. Починає ревати, кидається на герцєвниці, появляється вимащений в кров кроликів. Цих звірат краде він у хлівах. Не душить їх і не загризає, але, одвернувшись в протилежний бік, по-різницькому забиває їх палицею. Нещасний, думала ведмедиця, боячись за нього, який через свою доброту лежав звязаний та потовчений. Але гляньте на нього. Виплутався з мотуззя, встав і вивів ведмедицю з цирку. Три дні втікали. Ведмідь був обережний і на всьому розумівся. Вже в горах. О, Шумаво! Кручі, шпилі, чисте свіже повітря. Добувши знову свободу, звірі зробились трохи байдужими.

Ведмедеве уміння забезпечувало йому дуже багато звірини. Спосіб лову, як і сам ведмідь у лісі, були надзвичайними. І здалося ведмедеві культурне виховання багато дичішим хижацького і страх проїняв його. Ти занадто хижий, сказала ведмедиця, коли вони мали повне гніздо молодят. Я втечу від тебе. Шкода, що витягла тебе з цирку. Пам'ятаєш, як ми виступали перед глядачами? Зі всіх сторін світило освітлююче світло. Як тоді гарно було!

З чеської перекл. Антін Павлюк.

ВІТЕЗЛАВ НЕЗВАЛ

Е Л Е Г І Я

Якогось дня ми станемо: забутїї поети —
 візьме хтось инший мети наші, нашу ролю —
 нам посвідку,—
 що мертві ми,—
 дадуть,
 та ще, за платою за все —
 прийде чудовая гармонія...
 І всі ми, що несли
 тих кілька літ
 всі прапори — краси, жаги і волі
 пізнали все, що можуть лиш
 пізнати люде,—
 як нас забудуть —
 аж десь на боці —
 споглядатимемо захід сонця
 без болю й мук
 мов пара тая, що їй ясно,
 що все життя — один безмежний спокій,
 а ні жадова тої слави,
 ні туга,—
 щоб подобатись комусь.

* * *

Все бачити, усе неначе — голе
 і без найменшого цинізму,
 любитися з безмежною відданістю,—
 як ті два боги,— що старіють,—
 що відійшли далеко у світі кудись
 прожити людську поезію —
 якїй філософичні душі знають назву —
 — щастя.

З чеської перекл. А. П.

Р. АЗАРХ

ГРИГОР'ЄВЩИНА

(УРИВОК ІЗ КНИГИ „СПИ МІЙ“)

Гуде пропелер. В його гудінні є щось подібне до ритмічного бою гармат, коли вони поставлені на платформи. Панцерник, складений з вагонних площин, лунає сталевим гудінням. Спочатку кахкає платформа, потім брязчить і бухкає викинений гарматень, акордом злякано плюскають гармати і платформи. При безупинній стрільбі, як розпікається гарматне жерло і на замок ллють воду, ці розмірні звуки зливаються в суцільне тахкання.

— Тах-от та-а тах-от-таах і аж присвистує.

Прислухайтесь якось та порівняйте.

Я сьогодні так болізно сприймаю ці звуки, сьогодні вони будять у моєї пам'яті яскраві, закриті іншими образами, картини, і чи того, що і тоді був травень, чи того, що на дев'ять років відсунулись події, чи того, що встають зниклі — не знаю чого, але бачу я себе, що йду поруч бойців, живу минулими думками, горю минулим горінням.

Україна звільнялася від ворогів.

Радянське військо одігало білобандитів за Дністер. Спинились, готувались, переформовували частини.

Закріпились, — пильно стежать один за одним. Зірвано мости, знищено переправи. Армії білі на правім, армії червоні на лівім березі Дністра.

„З'єднайтеся з угорськими товаришами визволити Угорські Ради, звільнити захоплену румунськими боярами Басарабію“.

Гасло до наступу на цілому нашому фронті від Одеси до Житомира — форсувати Дністер.

Форсувати назначено в трьох пунктах — Тираспіль — Рибниця — Дубосари. Отут і сконцентровано найстійкіші, випробувані частини, сюди ж за планом до моменту захоплення правого берега повинні були підоспіти всі частини другої армії, серед них найчисленніша, добре озброєна 5 дивізія, під командуванням Григор'єва.

З групою командування Другої Армії об'їздиво дільниці. Удосвіта в Тирасполі. Невелике містечко на березі Дністра. Ріка широко розлилась і поїняла румунський беріг. Сторожеві охорони сливе в воді. Здається, нема нікого. Товариші попереджають — стережіться: румуни люблять зненацька підстрілити двох-трьох, хто загавиться.

Розповідають, який переполох зчинився першого травня на тім березі.

Перше радянське свято. Цілий Тираспіль ясного травневого дня вийшов на вулицю з співами, квітами, зеленим галуззям.

Румунське офіцество спробувало стріляти на демонстрантів.

Невдало. Надто широка повідь і відстань далека. Тоді заходились прикладами та канчуками відганяти селян, що живуть на тім

березі та позбирались юрбами подивитись на небачене видовище. Прибув із Кишенева великий загін поліції, — спеціально на те викликаний. Вночі Тираспіль ілюмінований, шумить, веселиться. Уранці румунські охоронники розлогувались і стріляли „у білий світ, як у копійчку“.

За містом старі руїни колишньої фортеці. Тут наші застави. Вони стережуть підступів до Дністра. Опівдні нарада всіх старшин, військових частин і партійців. Настрій піднесений і упевнений. Зв'язок з Одесою чудовий, — багато вже там побувало. Ентузіазм одеського пролетаріату панує й тут. Українське й молдованське селянство тяжко натерпілося від румунів. З Тираспільського району маємо найбільше червоних партизанів. Звідсіля вийшло чимало відважних бойців. Як буде треба, вони знов візьмуть рушницю — так одностайно думають усі, що тут зібрались. До Червоної Армії усі з любов'ю, радістю. „За цю дільницю можна не турбуватися“, казали ми, від'їжджаючи.

З Тирасполя через Бірзулу до Рибниці, відтіля кіньми до Дубасар, щоб форсуванням Дністра керувати з центрального пункту. Назначений термін 6-го травня.

В Бірзулі штаб Першої Бригади 5-ої дивізії. Міцний на ногах, кремезний, плечистий партизанський старшина Ткаченко трошки „комизився“ перед вищим командуванням. Скарг — ціла купа: погане поставлення, централізують підлеглість, нікому не потрібна дисципліна, ображали, коли призначили Комдива (обминули старого вовка), прислали якогось хлопчика, та він мені за онука годиться — комісар!...

І раптом випростується, міцнішає голос, горять очі, і видно, як він обіймає величезну просторинь зором, коли стали говорити про форсування.

— Опівночі, скоро примеркне місяць. Позбиваємо великі, міцні плоти, поспускаємо їх на кодолах з крутого берега, течія підгонить їх до того берегу. Висадимось, встановимо кулемети. Кодолами відтягнемо назад, знов чергова переправа, і так цілий полк. А на світанні... ех, на світанні...

Кілька слів, що... папір не стерпить, від чого вони не тратять на силі. Здавалося, Ткаченкові ввижались серед туману його чубаті хлопці з Першого Знаменського, ніби вони форсують і вплив беруть Дністер.

Від Бірзули їдемо в вантажному вагоні, швидко обгинаючи рельєф дороги. З протилежного берега б'є румунська артилерія, здебільшого на димок. Спинилися, не доїхавши пів верстви до Рибниці. Далі їхати неможливо: висип увесь на очах. За добрим природнім закриттям на пів саморобний танкер.

— Дві панцеровані платформи є — хвалиться командир і бадьоро починає стрільбу.

Подали коней. Невеличкий городок, більш того що містечко, в лошовині біля самісінького берега, а поблизу величезний, зірваний румунами міст через Дністер. В городку тримати військові частини не можна, зовсім не захована позиція, вони за горбиком, біля цукроварні. Через те в городку неспокійно, часто забігають румуни, артилерійний обстріл майже не вгає. Скоро тутешні шпигуни дадуть знати, що застави пішли, а це трапляється частенько, аж ось і не прохані гості.

— Дружина в нього вродливіша, розумна, освічена, кохає його поганого не по заслугі. А він коло неї туди сюди, ніби вірний чоловік. Я її вигляділа, з нею ї сюди прийшла. Поїхала голубонька до Одеси, мати занедужала, а назад немає як пробратись. Вже третій місяць немає. Так що ж ви собі думали? — Цей розпусник з докторською жінкою

злигався. Як вона зайде, так тобі й те і се, а мене відсилає. Я не дурна. Сказала їй: волосся обіру! Чоловікові все чисто виклала, а їм що, буржуазія проклятуша. Так от ви, товариші, за правду стоїте? Накажіть цьому псові, що він ані-ні, щоб жінки не зраджував. Лікаршу по потилиці. Маєш?..

Сказала їй наче б видихалась. Сіла, важко дихаючи. Ми управителеві заводу і його певному вартовому роз'яснили, що в інтимні справи громадян — ми не втручаємось і що заличання до лікарші вчинок не контрреволюційний.

— Та як же це, то ви йому значить потураєте? Ну, то він і в хату її приведе. Я його лише червоними й страхала, недомисленно докоряла розгублена наймичка.

* * *

Уранці рибницький базар стрівожився, помітивши нашу кавалькаду. Єврейська біднота злякано чогось сподівалась і здивовано відповідала на дружні привітання.

— Матроси пустують, в команду позалазили бандити; були випадки грабунків,— пояснує нам рибницький товариш М.

Хлопчики бігли слідом за кіньми, пильно вдивляючись в широке галіфе бригадного комісара, а мені вслід — кричали: „Еге-ге. Баба, баба...“

Вибрались на підгірок. Позаду нас Дністер, як лезем ножа, перерізав долину, в заглибині Рибниця з напів легальним комітетом, знесиленими керівниками, бадьорими робітниками, зрадливим до жінки управителем.

Ідемо до Дубосар. Там стоїть штаб другої бригади, звідти керуватиме операціями, форсуванням і будемо координувати рух окремих частин. Шлях іде увесь час берегом то припадистим, то горняним. Холоднішало. Сонце, що в Рибниці співчутливо гріло наші гімнастюрки, черствішало й черствішало, аж робилося вороже. Розтягнулися по березі, подекуди пробираючися поодиночі.

— Дарма — каже начальник штабу... він добре знає місцевість. Далі шлях відбігає від берега.

На протилежному румунському березі теж рухались якісь постаті. В бінокль часто можна було побачити кулеметні гнізда і застави.

Ми подобали на мирних вершників: карабіни лежали вздовж сідел.

Небо почав заволювати сизий туман. З річки пішла не то пара, не то ламорозь, щось безформенно біле, як кип'яче молоко. Один з ординарців, тутешній житель, здавався неспокійний.

— Буде, товариші, хуртовина.

Ми широко зареготались. У травні в районі Одеси? На Дністрі?

Жартуючи, уявляли себе персонажами з „Капітанської дочки“.

Ніхто з нас на Пугачова не скидався. Поклали цю роллю на комісара.

— А все ж таки буде завірюха, сніг, град, метелиця, нам краще вибратись хутче на шлях у степ, бо тут і коня може з підгірка скинути,— править таки своє ординарець. Осміхались, проте коней притримували. Коло себе майже нічого не було видно. Туман котивсь, захоплював, перешкоджав дихати. Раптом зірвався вітер, хлюснув, поніс, знявся, ізнизивсь, ударив з розгону в обличчя, в стегно, в ноги. Потім щось обвалилось з неба. Чи то був дощ, що вітряною силою стьобнув по дрібненьких піщинках у степу, чи то вода, чи сніг, чи град — тяжко було розпізнати. Червоноармійці поспішались розмотувати посинілими руками свої шинелі. Мені відкілясь витягли плащ,

закріпили його кругом шиї. Він миттю обернувся в негнучку бляху, що боляче стьобала по тілу і різала шию. Снігові й грядові голки шпигали, як навіжені. Ми загубили шлях. Головне не зірватись до річки. Повернули круто ліворуч. Годинник показує десять. Хоч очі повиколой, нічого не видно. Почуваєм лише, що ідем по ріллі, коні грузнуть. Пробуємо дізнатись, де ми. Праворуч мусить бути велике молдованське село. Хоча б до нього дістатись. В Дубосари не доведеться сьогодні попасти. Ідемо в протилежний бік.

— Коли б не розгубитись — попереджає Голубенко. Скупчились. Ідемо майже ходюю. Всесвіт реве, плюється, танцює. Коні мляво, на силу ступають. А що, як румуни з туману сусіль! Усміхаємось і на такий жарт і на таку гадку. Усі думки на одному, коли б хутче вибратись із цього пекла. У ординарця, що поруч мене, кінь починає шкандибати. Він далеко відстав. Спинилися — ждемо. Ледві догоняє. Спіткнувся і впав. Не підводиться. Пересадовили товариша до комісара бригади.

— Коли почнемо губити коні, то й самим не штука в степу розгубитись.

Часом здається — загубили рештку сили, не втримаєшся на коні, знесе. Обличчя хмурнішають та хмурнішають.

И-з-з-у-у-и-г-х-х!

Прогудів допотопний птах та так сильно вдарив пазурями, аж іскри з очей посипались. І замовк. Швидко, швидко, ворущачи прозорими пальцями і розпатланими косами ліній, слідом за ним помчали міряди шмар, що обгортали землю, нас, весь видний простір.

Спочатку прояснився куточок протилежного берега, сіруватий виступ, зеленувата смужка травиці над ним.

Ультрамариновий клаптик неба вгорі. Прояснився і не зникає. Потім у іншому місці блиснув Дністер. Попереду ж як і було, хоч очі виколі. Вітер пролетів через нас і бурхнув на Румунію. Комісар кректав, скла його тричі спігніли. Вода текла і з нього і з ординарця.

Несподівано глянуло сонце з таким виглядом, мов відлучалося в пильних справах і тепер повернуло до виконання своїх обов'язків. Дощ, град і сніг зробились багато податливіші й менш активні, та поливка не припинялася. Стали зогріватись, повеселішали, посипались жарти. Дощ якось непомітно вщух. Стало тихо й спокійно. Проміння зайчиками перебігало по хлібах. Аж годі помітили, що давно збилися з дороги. Сунем навпростець, пустили коні на лимок.

— За тим горбиком село. Неодмінно село. А горка таки далеко.

На силу знаходимо комуністів і членів ради. Вони в напівлегальному становищі. В якомусь напівльоху при недогаркові зібрали актив. На нас дивляться здивовані очі і наче читані думки. Звідки такий дзвінкий, певний перемоги голос доповідача? Десять далеко великі міста з численними загонами робітників, десять росте й порядкує Радянська влада, Радянська Росія, визволена від бандитів Радянська Україна. Де воно — це все?

Люди місяцями живуть в безнастанному страху — от-от прийдуть, схоплять, поведуть. Зігнувшись, плазують через вулицю, бо румунські салдати налучаються на кожну живу істоту. Містечко чисто все знівечене проказою від артилерійних поцілунків.

— Не можна сидіти далі отак у пастці, треба неодмінно іти вперед, відповідали вони і назначали своїх провідників підчас форсування тих товаришів, які добре знали місцевість.

Розлучились, стискаючи руки, зазираючи в очі, знаючи, що багатьом споміж нас ця зустріч остання.

Ніч лагідна, місячна. Великим розквітливим сливовим садом сторожко прокрадаємось до берега. Дністер чогось гнівився. Уламки мосту, скинуті в воду центральною фермою, подобали на допотопного мегалозавра, що припав до води і п'є, викликаючи кипіння й хлюпання навколо себе. Сталеві сполуки здавалися рухомі, гнучкі і мінилися сяйвом. По румунському березі ходив вартовий. З'явиться, знов сховається в тіні і знов чатує.

Часом крізь річки шум чути було уривки слів. Вартовий розмовляв із заставою. Я мимохіть подалася вперед. — Перелякається вартовий нічного привида, — сміючись кажу до товаришів, коли практично настроєні супутники негайно відтягли мене назад.

— Не здивуйте румунську охорону. Жінки ночами часто блукають вздовж берега. У багатьох по той бік рідні, діти, дехто має своє господарство.

Поприходили хто в гості, хто за ділом.

Мости зірвано, вернутися не можна. Човном не дістанешся: стріляють межі - очі. Деякі кидаються вплини, та рідко хто досягає берега. Решту гостинно приймає до себе Дністер.

З того берега долітає якийсь звук, неначе плакала дитина, а може то рипіло дерево, або клекотіла вода.

Ти не плачеш за мною, мій сіроокий синочку, тебе глядять дбайливі руки, коло тебе ніжні обличчя і десь загублений у пам'яті образ жінки - матері, цікавий новизною і гарячими пестошами.

Ночуємо на горі. Трошки в бік од Дністра за підгірком цукроварня. В конторське помешкання набилося чоловіка зо сто. Багато робітників розійшлося по домівках, лишилось основне ядро, що відборонило завод. До ще ціле все устаткування, а скільки ж банд пройшло? Румуни зазіхають на цукор та самі за ним приходять неохоче. Робітники озброєні, вони складають сильний загін. Коли представник завкому звелів дати місце для сну, управитель повів нас довгим коридором в кімнату - пустку, де стоять напівзруйновані похідні ліжка і вмивальник. Похлюпавшись холодною водою, комісар Ткаченко оглядає запори. З його ми завше посміхаємось. До Дубосар поїдемо верхи. Це верстов із тридцять п'ять важкої дороги нічим не захищеним берегом, румунам чудова ціль. Збільшуємо небезпеку, розповідаючи, як він шубовсне в воду, а вона ж на світанні дуже холодна. Парубчак шується, часом по обличчю корч пробігає, та ми немилосердні. Така нам не звична ця безнадійна фігура, що тремтить за своє „неоцінене життя“. Він галантний. Добре пам'ятає, що я жінка й не скидає при мені свого чепурного френча. Пирхаючи й бризкаючи, умивається начальник штаба. У нього через плече небсяжна подорожна торбинка, бінокль, набійниця, револьвери. Він трохи товстуватий, і ми не певні, що з нього добрий їздець.

— Як вас триматиме та квола дубосарська шкапина?

За нього заступаються ординарці, з одвертим захопленням розповідають, як у якійсь бою товариш начальник сам - один бився з п'ятнадцятьма петлюрівцями, а як коня поранили, то вів його на шенкелях через увесь бій. Вони вибачливі до комісара, а начальника штаба боготворять.

Увійходить господар. Бачивши, що в кімнаті порядок і що до вмивання вживаємо культурних приналежностей, ласкаво дає на ніч укритвало, не своє, а з лікарні, лікар прислав. Запрошує вечеряти.

Чудово мебльована ідальня, по стінах мисливські пейзажі, опудала з дичини.

— Я иноді полюю та дробу немає.

Спідлоба оглядає мене жінка, що метушиться коло столу. Очевидно наймичка. Так і ловить наші фрази, мої уваги про картини, і на моє питання: — „Чи давно живете тут?“ — „Я тутешня“. Люто поглядає на господаря. Він запобігливо ввічливий до неї. Скоро на столі з'явилось широке блюдо з гарячими піржками, масним голоском каже, що тепер без неї обійдуться, і їй можна йти спати.

— Не піду. Треба товаришам усе подати, нагодувати їх, як слід.

Почуваємо, що справа не проста. Остерігаємось. Здається, розкриється авантюра, підготований напад, змова, отруєння, стежимо господаря. В його фігурці більш замішання, ніж злорадності, ніяковості, ніж хвастоців, і якось скося він позирає на свою бунтівливу прислужницю. Ось вона люто стукнула киплячим самоваром, якось рішуче стала за моїм стільцем, і очевидно відважившись почала:

— Ну, лишень маєш! От ви своя влада, наша, червоні, що за скривджених та проти шахрайства. — Ми мимохіть взялись за револьвери. Уп'ялись очима в господаря. Він поволі червонів.

— Отже, коли ви за скривджених, вступіться за жінку.

Очевидно, зведена невинність, зганьблена жінка (показує літ п'ятдесят), зводителі.

— Чого ж ти голову в плечі ховаєш! Тепер не відкрутишся. Ви, товариші, за те, щоб люди були чесні. Дивлюсь я — жінщина, прислухаюсь — нікому вона вам не жінка, а ніби поважаєте, за старшого, радісно, ніхто її не образить... А ось цей кабан — невимовний жест у бік — ач сидить, вигулюється, жінку не поважає, кривдить — заступіться, допоможіть.

Слухаємо насторожено.

— Хоча б на хутір на який натрапити, мурмоче праворуч сусід. У першого, якого зустріну, вершника, відберу коня, нахвалюється ординарець, що позбувся коня. Неначе в відповідь йому на виднокрузі з'явилась величезна постать вершника. Ось він угледів нас, видно, як повертає назад. Двоє кидаються йому наперейми, стріляють у повітря. Спинився. Охотницька собака присіла біля нього і витягла шию. Начальник штабу гарячиться. Під'їхавши щільно:

— Чого тікав, чи не розвідач? Злазь із коня.

Німець, власник великого хутора, пояснює:

— Після бурі виїхав на хліб подивитись. Дивлюсь — вершники, подалі від гріха.

Просили продати коня. Показуєм на красномовну пару. Кінь, мовляв, згинув у товариша.

— Ні, він не продажний. Завідський. Жеребець дорогий. — Обіцяємо повернути з Дубосар, залишивши адреси.

— Ні, не могу, поганяйте.

Він помітно робиться нахабніший, бачучи нашу ввічливість.

— В такому разі, я його просто реквізую — каже начальник штабу. Воєнний час. Не сидіти ж нам отуг-о через коня. Ви повернете до свого хутора пішки, а хоч беріть собі комісарового коня, ваш і двох витримає.

Німець, що трохи скидається на спортсмена в своєму вбранні: високі чоботи, кепка, тепла картата тужурка, — уважно розглядає нас, щось міркуючи. Потім, очевидно, зважившись, зілає з коня, гладить його, шепоче, ніби прощаючись, і віддає найближчому повіддя.

Зраділий червоноармієць дзигною злітає з свого дублета й хапає повіддя, та в ту ж мить відлітає в бік. Кінь зривається, робить кілька вільних поворотів і стає поруч господаря. Комісар постатнішав: „А дайте-но сюди“. І вмить дістає у груди такого самого штовхана.

— Що це, він у вас дикий? — щідить крізь зуби начальник штабу. „Я кіньотчик, у мене потанцює.“

І майже не доторкаючись до повіддя, вже на коні.

Бачимо, величезна тварина стає на задні ноги. Іздець ізблід, вхопивсь за гриву, але втримався. Кінь оскаженів, помчав, несподівано впав на передні ноги, потім звівся на задні.

Начальник штабу міцно тримався. Ще й нас підбадьорює:

— Нічого, виїздитесь. Зануздаю.

Часом здавалося, що він перемагає, і тоді господар хутора відчував смертельний страх і жах, що доведеться розлучитись. Кінь справді був чудовий. Золотий з огнисто-мінливими боками, з нервовою тонкою головою, розмаяною густою гривою, як сонячний гінець. Починаємо нервуватися. Довго буде тягтися ця боротьба? Нам треба поспішати. Йдмо! Легко сказати. Наш вершник ледві тримався, лежма схопившись за гриву, а кінь рвав копитами землю. Аж ось він трохи вгамувався. Та лиш начальник штабу спробував їхати, він став на диби і повертає назад. Помордувавшись ще хвилину із десять — без фальшивого сорому, що зовсім йому й не личив — Ні, я пасую. Бери свого коня та згинь ти разом з ним. Ти певно циркач, і кінь у тебе учений?

Німець щільно припав до коня. Той ображеними очима третється об шию й вибачливо тихенько ірже.

Далі ідемо. Змішаний начальник щось доводить, сердиться. Безкінний сидить уже зо мною.

Сонце прилікає. Гами запахів товпляться в повітрі, полинь, деревій, запах сонця, людський подих і політ птахів. Легенький ледві помітний сизий димок уловини. Село. — Як жаданий Кремль жовтневими днями, як невідомі заозерній комуни. Злиденні молдованські халупи — міські сади, крута мамалига — найделікатніша страва, коли б тільки швидко розібратись, протягтися, налитися гарячого.

* * *

Родина голови сільради. Маленькі сіни по один бік кімнати, по другий хижка, комора. В кімнаті чисто. Вимитий довгий стіл, лавка. Побілена піч, невеличкий простінок, у нім вузьенька дошка — почесне ліжко. Молода молдованка клопочеться. В хижці вона допомагала мені геть чисто все посидати. З цікавістю розглядає міську одіж, білизну. Приносить своє: довгу вишивану на грудях у мережку сорочку з рукавами, довгу спідницю, на ноги якісь капці.

— Молдованська молодиця, — сміються товариші. Усі передяглися, але босі, ноги чимсь поростирали. Господар уже пореається. В печі парує борщ, смажить птиця. Тепло й радісно на душі. Кімната як набита селянами — чоловіки, жінки. Мене з цікавістю оглядають.

— Жона? — покрученою російською.

— Ні, прислана з Києва від уряду.

Жінки, перебиваючи одна одну, обмірковують, жестикулюючи й хвилюючись.

Молдованська мова співуча, мелодійна.

Фарби убраннів яскраві, рухи швидкі, палкі як південь. Білі в цвіту сливи, що далі будуть синьо-блакитні, зливаючись з дністро-

вими мелодіями та солонкуватим запахом близького моря, розквітали й запалювали кров.

Інших людей бачила в далеких вотських лісах, коли брали з бо-ями Іжевськ, до іншого поводження привчили нас смирні, похмурі, скупі на слова, бідні на кольори вояки. Природа сувора, ліси без листу, відсутність великих рік, усе життя без пахощів квіток і садків, багно невилазне по лісових шляхах „волоках“—усе це можна було прочитати на обличчях у мешканців того безраднісного краю.

Зовсім смерклося. Довідались. До Дубосар далеко, до Рибниці так само. В бік проїхали верстов з 25. Від села 15 верстов до Дністра. Румуни навідуються часто. Переправляється, погагасають, порозвідують, позабирають, що коштовніше. Розправитися не довго та боязко: удруге прийдуть, село сплять. Про те, що ми готуємось до переправи, нічого не знають. З червоноармійськими частинами звязок тримають. Багатьох пішли добровольцями.

— Сход в хаті і на дворі,—сміється господар.

Засипають сотнями питань. Українську й російську мову знають погано. Ординарець молдован перекладає. Вітають, як давносподіваних дорогих гостей.

Мені спати—почесне місце біля простінку. Лягає за мною молодця. Уся родина порозходилася по сусідах, щоб вільготніш було гостям. Господиня довго лаштує моє ліжко, щоб не твердо було спати, сама поруч обляглась і почала щось воркотливо й ніжно говорити.

З виразу обличчя, а більш нутром, я зрозуміла, що мова мовиться про дитинку, розповідає про свою, питає, чи є в мене і радісно обіймає, коли мімікою ясую, що є у мене малятко в далекім місті, що для нього мої пестоші, за нього моя турбота. Розпочинається жвава розмова з уривків слів, відтінків голосу, з виразів обличчя. Чоловік у полоні в румун, хлопчикові вже три роки, у нього кучеряве волосся, таке саме гарне, як моє. Завела мелодії якоїсь колискової пісні. Жестом питає, яких пісень співаєм ми своїм дітям. Як було їй сказати, що тепер іншими піснями купуємо ми право на життя як її синові, як і своїм дітям!

— Якою мовою ви розмовляєте і про що так ніжно шепечетесь?—питають, сміючись добрим сміхом товариші.

... Мовою матерів ...

* * *

План наступу зруйновано. До Дубосар їхати нема чого. Рано вранці нас розшукує присланий з Дубосар посланець з пакетом.

Негайно поспішати до залізниці, до дротів, Одеса викликає.

Скоїлось щось надзвичайне. Григор'євські частини ще не надійшли, принаймні відомостей про них немає в штабі.

Чи не пусте пан полковник? Побачимо.

До панцерника доїхали швидко. Нас не сподівались. Команда в місті. А тут саме відходить ешелон із змінними частинами.

Ми у Ткаченка. Говоримо з Одесою. Григор'єв повстав, громить Ради, чинить погроми, відмовився виконати наказ подати частини, захопив Вознесенське, Єлисавет, погрожує рушати на Одесу.

За начальника 6-ої дивізії призначено Ткаченка.

— Давно вам казав про того зрадника. Не вірили. Я його гада наскрізь бачив.

Наказ: Ткаченкові іти до Помічної, звязатися з частинами, вислати з Одеси й чекати дальших наказів.

* * *

Вагон м'ярко мчить берегом моря. За постановою Реввійськради 2 їдемо до Вознесенського організувати командування всіма частинами, що оперують проти Григор'єва на півдні. В Одесі довідались про погроми, про гасла, що з ними виступив Григор'єв, про настрій селянства, наляканого „комуною“, продподатком, про активність петлюрської агентури.

Мені не доводилось читати документів, що доводять безпосередній зв'язок Григор'єва з Румунією. Мабуть зносили йшли через Петлюру, що діставав від румунського командування зброю, гроші. Доказом може бути те, що Григор'єв виступив саме в момент форсування.

Наше становище ускладнило те, що кращі частини послано проти Румунії форсувати Дністер. Треба їх здіймати. Григор'єв знає про те, але йому не все було відомо про кампанію. Виступіві спомогав наказ про перегруповання. Виводити дивізію здебільшого набрану з селян Вознесенсько-Єлисаветського району Григор'єву було не вигідно. Всяка зустріч з більш-менш організованими частинами, кінче потребувала переформування. Ходили чутки про розброєння.

Тютюнник — права рука, і бандити йдуть ва-банк.

Не ліквідувавши Григор'євщини, немає змоги розвивати дальші військові дії. Це нам звязало руки.

* * *

Вознесенське вранці. В партійному комітеті жодного керівника. Всі пороз'їздились по району. Григор'єв порозсилав по селах своїх агентів закликати селян до повстання. Проти цієї агітації комуністи поставили всі чисто свої сили.

Довідались, що в Єлисаветі скликано селянський з'їзд, який має ус тановити „справжню Радянську владу без комуністів і жидів“, а тимчасом завзято нищать тих і тих.

Ік з'їзду випущено „Універсал“ з відповідними гаслами.

Частини Червоної Армії підійшли до Єлисавети. Супротивник на цій ділянці ухилиється від бою. Чи знали ми чому?

З півночі на Олександрію (Григор'євська резиденція) від Кремінчука й Катеринослава наступають великі частини під командою Беленковича. Всією операцією проти Григор'єва керує К. Е. Ворошилов.

Білі мусять концентрувати сили на півночі — наше завдання відтягти супротивника на південь, зменшити опір і добити його сукупним ударом.

Вознесенське має бути евакуаційною базою. Назначаємо шпиталі, розподільник.

На тісному подвір'ї лікарні цвів бузок, якийсь холоднуватий тонами та буйний пахощами. Сюди будуть звозити ранених.

Оголошуємо мобілізацію. Уже працює Ревком. В штабі розгортається агітаційний центр. Мене направляють до залізничників. В майстернях не вистачає місця, мітинг на дворі. Ухвала: частина лишається на місцях. Відповідають: за справність колії, запасні паровози, ешелони, решта — до бою. Взяти Єлисавет і йти на з'єднання із своїми, що йдуть із півночі. Мигнула думка: що можуть вдіяти банди шибай-голів, пройшовців проти цього загону, виразно окреслених як крицю облич.

Над вечір з'їздяться паркомівці. По селах настрій поганих. Продажони не скрізь були, як слід. Скрізь нишпорять провокатори, роздують помилки окремих керівників продагонів, багато балачок за насильну комуну. Біднота розгублена, куркуль активний.

Фронт під Єлисаветом доповідає: дрібні сутички, просуваємось.

Є зв'язок з міським партійним комітетом. Розвідка дізналась, що в місті великих частин немає. Озброєні робітники думають захопити вночі місто з середини.

— Робіть, але бийте певно, щоб не відступати, закріплюйте кожний крок.

Штаб іде вперед, лишивши у Вознесенському докладні вказівки товаришам, як транспортувати частини, як підготовляти запілля.

Не пам'ятаю, як це сталося, але по дорозі від Вознесенського до Єлисавети я заснула. Прокидаюсь, аж поїзд стоїть. Навколо гомін, радісні голоси, один поперед одного розповідають. Командир загону ВЦВК Дмитрієв, начальник матроського загону Клименко, — командир Першого Одеського Бражніков, члени Єлисаветського комітету, редактор газети. Місто захопили легко, майже не проливши крові. Охорона піддалася сама, великі частини супротивника відійшли на північ.

Інформують про з'їзд. Великий селянський з'їзд. Склад мішаний. Григор'єв карт не розкриває. Гасло: з'їзд скликано „справжню радянську владу встановлювати після жидівсько-кацапської комуні“. Зараз тут-таки ухвалено: не втручатись у роботу з'їзду, наглядати з боку, ізолювати керівників від можливості мати стосунки із ворогами. З'їзд має величезний зв'язок із нашими частинами, багато червоноармійців з околиць сел.

Організуємо штаб командування — Голубенко, Дмитрієв і я. Голубенко командувач, Дмитрієв начальник штаба, у мене агітаційна частина, зв'язок з партійними організаціями, з заводами, вивчення настрю в частинах і т. д.

Частини виведено з верству за місто. Виставлено застави. Штаб ворога на Канатній.

За пів години прийшла звістка: — ворог переходить до наступу. Лінія наша відходить. Кидаєм у бій полк Бражнікова, грузинський загін, загін ВЦВК'у, матроський, виводимо курсантські роти. Командувач у штабі, ми до бою.

Розвиднилось, як ми двома ешелонами досягли застав. Висідаємо, двома розгорнутими лініями переходимо до наступу. В бінокль видно супротивника. Якесь метушня. Скупчилися біля залізничного тору. Спочатку люди туляться одне до одного, та по команді йдуть мірно. Пихкаючи підійшли панцерники й спинилися в закруті колії. Поперед нас приїхали грузини. Вони вже розпочали перестрілку. Командування біля залізничної будки. З розстрільними й панцерниками живий зв'язок: телефони встановлювати нема коли. На лівім флангові невелика стрільба. Там матроський загін, курсанти, дві роти Бражнікова. На правім краще. Грузини активні. Вони з частиною робітників далеко прорвалися, беруть обходом залізницю. А ті, що держать зв'язок, доповідають. Лівий фланг обкопався за пагорком. На наказ перейти до наступу відповідає похмуро. Від будки до лівого флангу рівна рілля.

Знаючи, що на мене дивляться з усіх боків, іду спокійно, не поспішаючись, трохи соромлячись своєї хвастовитости. Шось, як уїдливий комар, прогуде проз вуха і десь ляпне. З-з-ж-з-зу-ук-ук, — застрягла поблизу куля. Розміряним тахканням обіч дзизчить кулемет. Непереможна певність, що кулі минуть.

Перед очима в скаженому рухові крові ясні очі дитини, мого світлоого сина, почуваю тендитне його дихання.

Чоботи грузнуть. Намокли. Це вранішня роса. Поле здається безкрає. Спіткнулась об якісь ноги. В озимині розстрільні. Обличчя не знайомі. Хтось лопаткою зробив мені захист.

— Що ж, товариші, до вечора лежатимемо тут?

— Погляньте, як розташувався ворог.

Величезне півколо, майже на обрії, лиш вибухає білими кучеря-ми хмарок. Нас — жменя, чоловіка зо сто, з півтора та два куле-мети. Немає запасних набоїв. Жодного постачання. З матросом, що лежить поруч, відправляю до будки донесення, раджу концентрувати сили на лівому флангові, бо очевидно тут головні ворожі сили.

Лежимо, слухаєм оповідань, стежим, як летять поодинокі кулі. Сонце підходить де далі, то вище, а з будки жадної відповіді. Від-правляємо нового посланця. Підвівся скромний, вдумливий товариш. Він власник випадкової цигарки, яка пройшла по всій чисто роз-стрільні, і навіть мені, що не палю, попершила горло. Ось він тихень-ко поплазував, трошки підвівся (невдалий рух) і... впав ранений в плече. В повітрі рвуться шрапнелі, горохом обсіпають землю. Звичай-ним посланцем не обійдешся. І знов рушаю по ріллі. Дивлюся — рівчак. Пам'ятаю добре, коли йшла сюди, його не було. Це вирва від гарматня. На-ближаюсь. Чийсь безпомічні ноги, голови не видно, певно вбито відразу.

Нахилиюсь: серце розривається з жалю й муки. Це ж той матрос, що його першого послали. Оце ж і синій комір з прасованими кута-ми. Тягну до себе. На мене злякано глянула пара полохливих очей. Гвинтівка відкинена в бік.

— Контужено мене, товаришу. Видно, що бреше. Злякався. Збо-жеволіла з лютости. Таке було зо мною, коли розстріляла мародера санітара під Іжевським.

Ми бились коло лісу за Шаркан-Бадьой. Почула крик у хаті і побачила — маленьке хлоп'я вчепилось за материну спідницю, вона, стоїть навколішках, благає нічого не забирати, і не випускає з рук мідниці, що в неї мародер поскидав усе коштовне в господарстві. Брязнула мідь недомисленим питанням, і санітар розкидав руки. Го-лубила дитину і гамувала в собі дикий гнів. В очах поволи проясня-лось, а матрос з ненавистю і жахом читав свій присуд.

В будці нарада. Мені дають підмогу, перекидаємо на лівий фланг грузин і кулемет. Весело перебігали полявиною. Лиш встигли добігти до розстрільнів, щось стигне в крові, завмерло, спинилося. Наші від-ступають. Ворог уже збігає з пагорку, перескакує яр, уже зовсім близько.

А-а-а... невимовний бойовий поклик крізь зіцплені зуби й на-пів відкриті губи. Летимо вперед, стрибаємо, майже без пострілів, счепились біля кулемету, розстрільні змішались. Замки механічні кла-дають, жодної думки в голові, тільки червоні кола перед очима та свище повітря в вухах.

Командир грузинського загону веде до мене військового. Той опинається. Це командир батальйону 2-го Знаменського полку, що ми його увесь забрали в полон. Полонені збилися в купу, покидали гвин-тівки і з інтересом і жахом оглядають нас. Невеликий мітинг.

— Вас обдурено товариші. Воюєте з своїми. Ви наші гості, нагоду-ємо й напоїмо. В Єлисаветі відпочинете.

Правий фланг підтагається, захопив панцерник. Розібрали колію. Ми сп'яніли від весняного ранку, ясного сонця, перемоги. Полонених в запілля, частини — вперед.

— До Канатної навперейми полонити штаб Тютюнника. Поскидали чоботи, перекинули через плечі, а сами, як молоденькі стрибуні, пустились полем. Ось і сидує станції.

— Тихо, без пострілів оточити, одрізати відступ. Та нас уже помітили. І коли передні добігали до паровозів, без ладу відстрілюючись, рушили ешелони. Слали навздогін „благословення“, кулі, вигуки.

Начальник маленької станції, що певно вже бував у бувальцях, здивовано доводить мені, що не може дати знати сусідній станції, щоб закрили семафор. Не по закону, не можемо. Тютюнник знов з'явиться, і всіх переріже.

— По фонофору до Єлисавету.

— Покличте Голубенка.

— По хвилі. Не може, ніколи, в бою, запілля почекає.

— Яке запілля, хіба не чує, що говорить Канатка?

— Канатка?

— Передайте: кличуть свої.

Голубенко спокійний, заряджений на десятки тисяч вольт:

— Та як же це? Ви? Та як же?

— Неодмінно треба негайно полагодить колю. Посилайте панцерник.

— Закріпіться на станції.

— Не втієм.

За кілька годин від Єлисавета підійшов уквітчений галузками, квітами, сотнями підлітків наш панцерник. Ті два панцерники, що ми їх захопили, уже в місті. Переформовуються команди. Батальйон Знаменського полку вимили, нагодували. Увечері в них концерт.

З Одеси прибувала підмога. В місті формували нові загони. Ось тут ми й зробили помилку. Замість форсувати наступ, зміцнити перемогу, ухвалено дати частинам відпочинок. Турбував з'їзд, який неодмінно треба було ідеологічно опанувати.

Вранці поїхала я. Велика зала. Здається помешкання Земської управи. Повнісінько селян. Де-не-де мигтять писарські та вчительські піджаки. Президія провадить засідання на око спокійно, але зривається. Обговорюють шкільні питання, неначе змовившись ніяк не реагувати на події, що відбуваються навколо. В президії є представник і від більшовиків, та його ізольовано, і він не може виступати. Прощу слова. Порадилися.

— Відкіль?

— Представник штабу командування.

— Багато вас таких никає. — Жадного командування ми тут не знаємо. — Не давати. І знову виступи. Але замовлення дано.

Починаються скарги на Радянську владу, на продзагони, на комуністів.

— Яка там комунія, коли нічого немає.

Та хто мені в моїй хаті вкажчик. Дайте все, тоді й комунію робіть. Хто ж її тоді не захоче?

І знов прощу я слова, і знов відмовлено. Примостилаь на східках до трибуни. Що далі роблюсь активніша. Голосно кажу сусідам, що ось, мовляв, мені тут рота затуляють. Де ж та свобода, що голова за неї розпинається? Змовляємось з своїми. Посилаємо по полонених знаменців. В залі з'являються групи робітників. Підхожу до столу голови, голосно звертаюся до залі і, перебиваючи промовця, прощу слова. Той, заглушуючи мій голос, вигукує: „Ми вас не знаємо і слова не можемо дати“. Тоді зривається полонений знаменець:

— Товариші, а чи мене ви знаєте?— Знаємо, знаємо,— гуде з усіх кутків. Я добровільно пішов до Червоної армії, потім Григор'єв нас обдурив (голосні вигуки— не дають йому говорити).

— Так, обдурив, ти, батьку, замовчи— кидася люто убик.

— Учора цілий батальйон в бою у полон здався. І що ж нам зробили?— Як з дітьми обійшлись.

А чому, як з дітьми? Тому, що вони свої рідні, вони за трулящих. Послухайте оці жінки, вона вам все розкаже, у нас учора говорила. Від армії говорю. А то нас цілий батальйон прийде.

— Хто вона? Нехай українською мовою, кацапи, комуністки.

— Добре, згодна українською.

Слово якось взяла сама. Вийшла, оглянула всю залю. Ні одного обличчя не минула. Одразу відгадала, хто ненавидить лютою ненавистю, хто не розуміє, хто слухатиме зацікавлено і хто зрозуміє. Це почуваш інстинктивно. Нерви в мить підраховують фактичне співвідношення сил. Загодя знають, на кого можна надіятись, кого треба громити, до кого за допомогою звертатись. Масові промовці добре знають це чуття, коли в перший момент серце б'є разів до двісті на хвилину і підтинаються коліна, потім мозок напружується, нерви готові до роботи, організм охоплює спокій, по спині перебігає мороз, з'являється непохитна певність себе, вона кріпнить і ставить голос, доводить його від низьких до верхніх нот, що на них уже й треба триматися, зірвешся— пропав. Далі— почуваш— починаєш опановувати масу, поволі тана наморозь, що сірою плівкою лежала на обличчях. Займаєшся сам й летиш, несучи в шаленому льоті людські думки, невпинно спостерігаючи, невпинно стежачи за слухачами, готовий що-хвилини переключитися на іншу швидкість, щоб не прислабити напруження й тримати масу на високостях.

Після пекучого удару крові в голову, спокійно й трошки ліниво, неправильним донбасівським жаргоном, де слова російські мішаються з українською мовою. Невеликий приклад в формі розмови.

— Прийде, будем говорити, до вас у хату або до мене мій приятель, товариш, що більше знає, і порадить. Погано, мовляв, в твоїй хаті: лава коло вікна стоїть, перестав її jinakше, спати на ній незручно. І я, і ти одкажемо: краще воно, звичайно спати на ліжку, та ліжка в мене немає, а лаву, як її не переставляй— все не те. От як спроможуся на ліжко, тоді й прихось, радь, як її ставити. Хто ж може силіміць переставляти в моїй хаті лаву? Так і з комуною. Хто може прийти й сказати: Ходи силіміць у комуну— адже тобі добре буде. А коли хто так говорить, то він або дурень, або ж ворог, що ховається під радянською машкарою. Ми комуністи— більшовики можемо лише порадити, що краще людям гуртом жити, легше землю обробляти, легше господарство поліпшувати, а ви, товариші селяни, коли не згодні, коли не бачите користи від спільної роботи, резонно можете одказати: „ні, хай краще буде, як було, а от як будуть машини, тоді приходьте, погмонимо, тоді ми вас послухаємо“. От як ми говоримо. І заявляю— брехня, обман, наклеп на Радянську владу— розмова про поневолю насильну комуни.

Чую, що такою не зовсім чіткою формуловкою одразу прихилью до себе більшість аудиторії, а мова, говірка одразу будять в масі довір'я. Лід тана. Поволі перехожу до теперішнього. До повстання Григор'єва, що зірвав наш наступ, про мучених у полоні в румунських боях наших братів, про зруйнований міст через Дністер, про матір, що щоденно плаче на березі за odrізненими дітьми.

Завдання — зламати ворога, завдання вивести Григор'єва на чисту воду, завдання зміцнити Радянську владу. Говорити легко: помагають вигуки, співчутливі репліки. Маса в польоті, в нервовому тремтінні моєї волі.

Вечоріє. Біля відчинених вікон стовпилось із тисячу слухачів. Вони загатили всю вулицю, коридори, проходи.

Останнім словом звязала долю села з Червоною Армією.

Цілий з'їзд зрушився з місця, посунув до трибуни.

— Записуйте в охотне військо, давайте гвинтівки.

Якийсь мужичисько смикає мене ззаду, шепоче: скажи, в якій церкві за тебе помолєбствувати? Ти ж мене з сином поєднала. Батькам, що тебе сплодили, благодарствену замовлю. Якого ти роду, якої віри? Єврейської... і по фронтах ходиш? Заміжня? І дитинка є? У-у... Москві? Сердечна...

Користуємось з перемоги. Пропоную від імени з'їзду обрати делегацію до обдурених від Григор'єва частин, випустити спеціальну відозву до населення, наново вибрати президію, і все те відбувається негайно.

Всім на обличчях свято. Ніби птах Жовтневої перемоги пролетів і зачепив усіх крилом.

До обраної делегації включено представників від полоненого Знаменського батальйону. З ними йдуть скілька робітників. Величезна юрма провожала делегацію до застав.

В штабі мене інформують. Комуністи, повкраплювані в різні частини, доповідають про якесь нервування. Десять узялось багато невідомих осіб. Никають якісь непевні люди. Розпитуєш, показують посвідки. Ельвортівські робітники. На заводі „Ельворті“ меншовицький настрої. Багато робітників брало участь у власницьких прибутках, були поповсовані великими ставками. Майже всі мали свої дімки й... були головною погрозою нашому зміцненню. Їхні групи ходять по коляях, проміж ешелонами, агітуючи проти наступу. Рота з Бражниківського полку вимагає збільшити порцію цукру, допоминається чобіт. Ходять зловісні чутки, сипляться недомисленні питання: проти кого воюєм? Ворог активний. Програвши на з'їзді, пробує роз'єднати наші частини з середини. Змучена денним наступом, сторожко прислухаюся. Треба втихомирювати хлопців. Іду до вагону, де найнеспокійніше. Біля нього сходні. Темно. В вагоні на дерев'яній колоді горить свічка. Людей набилось повно.

— Давайте, хлопці, погомонимо.

Зустріли похмуро, але потім потеплішали. Відчинили двері, посідали на сходні:

— Питайте, та не перебивайте одне одного.

Почали надходити з інших ешелонів. Жодної промови. Просто розмова. В душу прокрадалося передчуття небезпеки. Свої бойовики вірять — це заспокоює. З юрми окремі поклики й вигуки. Пробую відповідати, та вони де далі, то лютіші, лихіші. Стискаю придихом груди й виразно кажу:

— Товариші, серед вас провокатори!

У відповідь аж заревло.

— Так, провокатори! Ви знаєте, я не боюсь, мене так само, як і вас, не залякаєш, одначе перестерігаю. Передивіться свої ряди, відки взялися чужі?

— Нема чужих, усі свої. В морду жидівку, — якийсь вигукнув з бску і шмигнув у юрму.

Це раптом розрядило обставини. Червоноармійці розлучені. Нас з'єднав учорашній бій, і провокація очевидна. Тепер легше порозумітись. Скінчили пізньої ночі і наче б дійшли повної згоди. Доб'єм Григор'єва, а тоді розмовлятимемо про всілякі хиби.

* * *

— Усе мені не до вподоби, говорив Дмитрієв, коли ми радились втьох. Тільки що перевіряв застави, коло міста. Їх відбубають матроси. Нікогісенько.

— Позвати Клименка.

— Де ваші застави, товаришу?

— Хлопці втомились, відпочивають.

— А ви чого доглядаєте?

— Не хочу слухати Бражнікова

— Що? — виразно кожне слово — Голубенко. А чи ви знаєте, як треба виконувати директиви партії? Партія настановила його, і ви не смієте писнути. Сьогодні мене призначено керувати командуванням, і всі повинні мені підлягати неодмовно. Завтра може, в інтересах справи мене приставлять до вас за ординарця, і я радо буду працювати. Ми в бойових обставинах. За непослух будемо карати жорстоко. Негайно перевірте особисто дільниці за містом, порозставляйте застави. Головою відповідаєте.

Непривітно глянув, виходячи, матрос Клименко.

* * *

З району Канатної з півдня надходили відомості про перегруповку ворожих сил, про концентрацію піхоти, пересування артилерії. Вигравши час, ворог тепер поспішав. Він намагався не дати нам скористатись із перемоги на з'їзді. Делегацію не підпустили, зустріли вогнем. Тютюнник чекав на реванш.

В ешелоні класний вагон. Пробираємось до нього крізь сонний туман. Мряка й холод. І знов у вагоні. Гуркотимо до полустанку. Ідемо з новою, що тільки-но прибула, підмогою, навіть не міняючи паровозів, боїмося зустрічі з провокаторами.

Командир і комісар полку розповідають, що до нас на поміч поспішає зняте з Дністровських позицій свіже військо, що Перший Знаменський біля Вознесенського.

— Пишете, товаришу? — питаю новоприбулого полкового комісара...

— Та так, про бій. Передбачаю його.

— Прочитайте?

— Це було у бою під Канатною. Сирій день загорявся в полях. Ми ішли братів замінити, що тримали сторожу нічну.

Серце стислося від якогось передчуття. Захотілося записати.

— Ти загинеш у бої, на очах моїх. Як дізнається мати, заплаче. Материнське серце однако болять — чи червоний, чи в таборі білих. О, прекрасна, прекрасна земля. Най же люде в кривавому бої за світле майбутнє вмирають — добуваючи щастя нащадкам.

Не доїхавши до Канатної, спинились майже біля застав. Курсанти, що тримали сторожу, розповідали, що майже біля самісінької станції збираються великі ворожі сили, і вони мусіли відступити. Зосереджено — спокійно висідаємо. Всі без слів розуміють, що сьогодні —

комусь край. Розміряно летять слова команди. Знов ми втрюх. Бражників, комісар та я. Командири панцерників радяться, де можна зайняти позицію. Земля неначе дихає, не рівно і поволі. Мряка лізе в рот, у ніс. Силуети здавались великими, виразними. Тиха команда, розставляємо частини.

З двома курсантами я знову на Канатній. Нас зустрічає зляканий начальник станції.

— Тікаєте, допіру була „іхня“ розвідка. Нахваляються — тепер покажемо.

Командування в центрі. Розстрільні засіли кривими лініями. Пробігла кіньми розвідка. Доповіла — наступають. Загрюкотіло разом із гармат, гвинтівок, кулеметів. Ми — відповіли, й рушили розстрільні. Видно, як перебігають наші весело й певно. Несподівано, з-за озимини встало сонце, якось так без вранішньої зорі.

За годину, півтори вже видно було, що ворог незрівняно дужчий від нас. З Єлисавета надходила підмога, а ми допікали:

— Ще, мобілізуйте, всіх, озбройте робітників.

О восьмій годині з лівого флангу донесіння: Ворожі колони обходять фронт з правого боку до міста. Де-не-де встряває в бій кіннота. В багатьох місцях ми відходимо.

Частини нервуються, стежать за димом із панцерників. Б'є наша артилерія, — під її захистом піхота спокійніша; відійдуть панцерники, — моторошно в рівному полі.

Голубенко повідомляє з Єлисавета:

— З того боку, де місто, з'явилися якісь частини. Мабуть Тю-тунник надіється на паніку, лякаючи кінцем.

Хоч звістка була цілком секретна, вона мурашкою пробігла по групах, що боролись. Розгубленість, подекуди паніка. Доводилося нам об'їздити, умовляти, заспокоювати. І знов піднесення; і знову гоним ворога, ігноруючи його провокаційні махінації.

На одній дільниці селянська група з'їзду б'ється завзято.

Числораних де далі більшає. В панцерникові спеціальний вагон переповнено, перевантажують. Раптом літучки перестають курсувати. Зібрались утрюх на раду. Наступ доходить кульмінаційного пункту. Де-не-де ми подаємося. Частини раз-у-раз поглядають назад, чекаючи на обіцяну підмогу. На панцерниках кількість гарматнів швидко меншає. Раптом комісар приставляє до очей бінокль і з тривогою, та досить спокійно:

— Кіннота нам напередєйми вирвалася з балки.

Привидляємось. Чоловіка з сім-вісім в просторі, де нема розстрільнів, летять до панцерника, держучи курс на нашу горку. До колії з пів верстви. Вершники на такій самій віддалі. Битися — даремна праця. Відступаємо до панцерника. З колії нас помітили, віддаль де далі меншає. Кулеметом уже бити не можна, та й з гвинтівок небезпечно: можна своїх зачепити. Бачимо, як з правого флангу розстрільні відступають до залізниці. Наш відступ може зламати лінію. Засіли. Кіннота чим раз ближче. Вже з панцерника до нас на допомогу біжить чота. Кіннотчики спинились. На прощання майже в упір загремів випал. Поруч навзнік упав комісар. Кинулась до нього, й раптом якийсь вибух і темрява... Очуняла вже на панцерникові. Контузія. Притомність повна, аж погано чую.

Розстрільні не здригнулись. Знов закипів завзятий бій.

Послали до міста по гарматні. Чекаємо. Жодної звістки. В бінокль помічаємо: з гайка, від міста заманячіли люди в цивільному

убранні. Робітники, підмога, і одразу піднесення енергії. Це мінє всю картину, та без гарматнів зле. Рішаємо. Іду сама. Знаю, де стоять ешелони з зброєю, і за пів години поверну назад. Запасний паровіз летить вихором. По колії люди з рушницями. Деякі ідуть назад.

— Куди це?

— Кажуть, що відступаємо.

— Брехня, перемагаєм, гонимо ворога, — кричу й махаю руками на Канатну. Минаєм стрілку на запасний шлях. Стрепенається серце. Жодної охорони. У двох із машиністом чіпляємо вагон з гарматнями. Готово. До паровозу. Він уже порається коло важілів. Я уважно озираюсь кругом себе, стоячи ще на землі й тримаючись руками за поручні.

— Стій!

Випал у повітря, крик. Навперейми паровозові через рейки мчить група матросів. Дехто перев'язаний через плече чимсь червоним. Придивилась, подертим прапором. Вигляд дикий, у руках бравнінги, бомби.

Поперед усіх мчить командир загону Клименко і, надриваючись, репетує.

— Жидам на фронт гарматнів не давати. Держіть її, браття!

— Повний хід! — команду машиністові і приймаю з поручнів руку.

Вмить рішаю: так буде краще й триюфуючи дивлюсь услід паровозові з вагоном, що перестрибує через стрілки.

Як видно, не сподівався зрадник такого маневру і, зайнятий мною, тільки встиг вилятись навздогін.

Звертаюсь до матросів:

— Що трапилось, товариші, чи ви зглузду зсунулись? Що це за ревище, навіщо прапор подерли?

— А на те, — перебива Клименко, не даючи нікому відповісти, — що ви сволочі, зрадники, падлюки, продались ворогові, продали фронт. Нас обійшли, всіх переріжуть, але ми попереду вас усіх прицколаємо. Чи так, хлопці?..

— Помстимось, переріжем — завили на відповідь.

— Та що туту багато говорити, розстрілюйте хлопці, — підхоплює Клименко.

— Боягуз ти нещасний, шпіон Григор'євський, ти й розстріляти до пуття не вмієш! Чую, треба вигадати час, довідатись, що сталось з штабом, де Голубенко, Дмитрієв, не залишити фронт без командування. Виведи на перон, скажи всьому загоні, за що розстрілюєш, а потім чесно постав товаришів у ряд, подай команду... А то, як зрадник з-за кутка...

— Правда, правда. Розстрілювати треба прилюдно, — загомоніли матроси.

Нічого не вдієш. Клименко, розбудивши стихію, чує, що ходить на лезі ножа і знехотя бормоче:

— Іди, іди... Зброю оддай.

— Візьми, і кладу руку в розкриту кобуру.

Матроси ні в сих, ні в тих, багатьом ніяково, з ними позавчора биляси поруч, і коли Клименко хотів підогнати мене прикладом, на нього не аби-як насварились бомбою.

Клименко пробує знов.

— Скидайте з неї, братця, чоботи, ач у які нарядилась.

— Бери — і жбурнула йому чоботом в обличчя просто з ноги. Дехто осміхається.

Клименко з-заду порснув ножом по поясі.

Упав револьвер.

Все одно, знаю ще не прийшла моя година, проте повоюю зухвало й спокійно.

Аж ось і перон. Посиротіло дивляться вікна штабних вагонів. Побіля валяються папірці, попереривані дрти. Пробую знайти сліди бою, людей.

Клименко відгадує думки.

— Не шукай своїх, вони з переляку всі повтікали, тільки ти, пташко, попалась.

В вікна вокзалу, видно, товпляться люди, де-не-де мигтять гвинтівки, але вийти бояться.

— Ставай до стінки — гукає Клименко.

— І не думаю. Стріляй межі очі та розкажи товаришам, скільки береш у Григор'єва, скажи за скільки карбованців продав тисячі товаришів, що гонять ворога й от-от прийдуть сюди? Скажи товаришам, як доведеться їм дивитися у вічі переможцям і хто тоді відповідатиме?

Не перебивай: перед смертю треба дати говорити...

Ти не відповідатимеш, утічеш? Жарти скрізь тебе найдуть.. Як скажений кидається на мене Клименко, та його відтягають.

— Чесний розстріл, — тримтючи каже один матрос, і на очах йому сльози. Якщо зрадники, значить амба.

Клименко викрутився і тут.

— П'ять кроків назад, слухай команду — Націль!..

Мить. Випал. Кулі рикошетом по вагону, одна подряпала вухо.

А тоді... так буває в казках і... в революції.

Над вокзалом рветься гарматень. Матроси врозтіч. Хтось мене впирає в вагон. Десь узаявся Дмитрієв. Я бачу він вискакує на ходу на площинку вагону. Гудок. Штабний поїзд рушає. Розповідає. Ворог, надіючись, що в місті нікого немає, а загін Клименка наполовину з білих, підійшов до вокзалу, щоб відрізати відступ. Голубенко зібрав усіх, хто може тримати зброю, й засів під висипом. Зустрінувши несподіваний опір, ворог спинився. Тепер іде упертий бій. Поїзд відходив, з вагонів стріляли. Ми бачили, як жменька відважних прикривала наш відступ.

— Але ельвортівські робітники вийшли озброєні.

— Вийшли — але вдарили з-заду. Наших оточено. Поразка жадна. В місті вже почалась різанина.

Спинились на якомусь полустанкові: Ешелони відходили один за одним. Надходили звістки, що прикриття тане, залишилося кілька людей. Прорвався один панцерник. На обрії димок. Може ворог. Налагодилися до бою. Ось він чим-раз ближче. В бінокль — свої. Відійшов на запасний шлях. Ідем до нього — він останній. Дмитрієв — іде швидче. Ось він розмовляє з якимсь червоноармійцем в довгополій шинелі. Підхожу з-заду. Товариш оглянувся. Невимовно здивовані, дивимось одне на одного. У мене після контузії, розстрілу і всього пережитого вигляд дикий. У Голубенка стриманий, спокійний з затаєною мукою. Він один лишився живий і встиг стрибнути на останній панцерник.

Відступаємо на Помощну, щоб з'єднатися з Ткаченком.

Тютюнник з Єлисавета виклика його до апарату. Розмова, приблизно така:

— Захопив Єлисавет. Вирізав усіх жидів і комуністів. І тобі, браток, того самого бажаю. Чи довго ти з кацапами й жидами панькатися будеш?

Жидівку комісарку заарештує. Хлопці її не дострілили, за те тепер нагуляються до сходу.

Ткаченко йому відповів:... „Іменем Республіки“.

Збирали нові сили. Стягали порізнені частини. Різними шляхами відступили майже всі бойові одиниці, та втрати були величезні.

В новому наступі мені не довелося брати участі: погано чула, кривала. Залишилась в Одесі, де ішла гарячкова робота: формували надійну робітничу бригаду. В Одеському театрі перед загальною мобілізацією зібрали окремо матросів, і бойці ухвалили смертний присуд зрадникам.

Таким присудом Григор'єву стала наша поразка під Єлисаветом. Скориставши з того, що ворожі сили відтягнуто на південь, наші частини розпочали наступ із півночі. Ворошилов панцерником вдерся в Олександрію і захопив усе несподівано. В полоні опинилися штаби, зброя, наряддя. Григор'єв утік. Удар зробив кінець Григор'євшині, хоч бої й були ще з поодинокими бандами.

Уже в Києві я одержала від Бражнікова таку телеграму.

— Дайте розпорядження Миколаєвському Комунгоспові щоб мені дозволили поховати моїх героїв на площі Миколдєва крапка Вони сперечаються крапка Я той Бражніков що брав з вами участь у боях під Канатною крапка Зрадника Клименка зловлено крапка Присуд виконано крапка.

А. ЛЕЙТЕС

Аркадій Любченко

(з книги „СИЛУЕТИ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ“)

Але позабаром алетить сюди неавана ще радість! Перша сторінка!

А. Любченко

Я не збираюся робити ні формальної аналізи творчих досягнень Любченка, ні систематичного й викладного обліку того, що він уже дав сучасній белетристиці. Я маю на думці дати тільки короткий імпресіоністичний силует (зовсім не викінчений портрет) письменника, який перебуває ще в періоді великого творчого зростання, і я свідомо розubroюся від усієї тої сугубо-наукової специфікаторської термінології, яка допомогла б покласти його на історико-літературну полицю, але яка — в даному разі — перешкодить нам безпосередньо сприйняти письменницьку індивідуальність в стадії її розвитку. „Біда тим творам мистецтва, які можуть оцінювати тільки його жерці“ — казав французький енциклопедист Д'Аламбер. Отже, не будемо як жерці підходити до письменника, що нас цікавить.

I

Потужний ліричний потік перших років поживтневої української літератури — що позначився великою рясотою романтичних поезій і прозаїчних етюдів, подібних на поезії — останніми роками почав поволі вливатися в широкі спокійні епічні озера. Романи й повісті — вже в досить поважній кількості — насуваються на нашого читача. Навіть недавні кокетливі романтики, принципові безсюжетники захопилися розробляти конкретну тематику, зацікавилися сюжетними ситуаціями нового побуту або темами старого часу з становища нової епохи. Колиш за перших поживтневих років, всі — навіть прирожденні прозаїки — надхненно писали „уривки з поем“ або поезії в прозі, — тепер багато віршовників, патентовані лірики-мініатюристи прильбилися до великих полотен, а деякі з них починають випускати грубі романи.

З інтересом спостерігаючи, як бурхливий ліричний потік недавніх літ рине до великих і спокійних розповідних форм теперішнього часу, вивчаючи цей процес, що на його початку письменник попадав в магнітне поле віршу, а в кінці поет почав відчувати притягання роману, — ми маємо право вбачати в новелі центральне місце цього процесу, гірло, через яке ліричний і романтичний жовтневий патос почав вливатися в різнобічне й детальне відображення поживтневого побуту. Українська новела останніх років (ми говоримо за її найкращі зразки, що їх еру почав Хвильовий „Синіми етюдами“)

це — „дволиккий Янус“, обернений в різні боки: початок кінця лірико-космічного періоду новонародженої жовтневої літератури і — з другого боку — ніби переддень уже близької диктатури великої епічної форми. Новела стала тим плацдармом, на яким відбувалася (й відбувається) боротьба віршових звичок, велемовних романтичних освідчень і деструктивних поривів з новими вимогами тверезого, ошатного, як добрий господар, прозаїка — конструктора. Новела стала тим плацдармом, на яким письменник вчився гамувати свої ліричні поривання і одночасно вправляв свою спостережливість реаліста (або свою уяву романтика). Революція побуту, як тема для лірики (з одного боку), — побут революції, як тема для епосу (з другого боку), натискали на тематику новели й визначали її оформлення.

Вивчаючи крапці зразки української новели останнього часу, відчуваш велику спокусу сортувати ці новели по готовому штампі в бік романтиків або в бік реалістів-побутовців. Але в сто раз більша спокуса — мати до чинення з зразками новели, яка ніяк не підходить до цих штампів, яка, будучи на межі між романтикою й побутовізмом, якось пробує синтезувати досягнення реалістичної й романтичної манери письма.

І тут ми підходимо до творчості Аркадія Любченка.

II

Нам відомий тільки маленький уривок з його роману, прикрашеного завабливим заголовком: „Книга радости“. Те, що Любченко, міцно зв'язаний з загальним процесом, іде до роману — цілком природня річ. Нас цікавить інше. Як міркувати по уривку („Незвані гості“), — роман задуманий і буде поданий в утопічному жарі. В легкому романтичному ажурі, обкинені ліричним серпанком, вертаються з невідомої країни невідомі гості: професор Голден і його супутники, і ці несподівані персонажі — справді „незвані гості“ в творчості Аркадія Любченка.

Адже досі читач звик уважати автора „Буремної пути“ за чистокровного побутовця-реаліста. Як же інакше? Персонажі його творчих зарисів Гордійко або Зяма, Корпінко з „Тихого хутора“ або Ян з „Темної передньої“, Зося або Тетянка, Сюдєн з „Via dolorosa“ або Ніна з „Образи“ дані в тих (зовсім не складних) сюжетних ситуаціях, в які їх втиснула побутова динаміка саме нашої епохи і нашої країни. Деяка підкреслена психологічна спрямованість, яка характеризує Аркадія Любченка (і за яку поговоримо далі), робить ніби статичною цю динаміку епохи, але ні трохи не зменшує авторської уваги до соціально-побутового розрізу наших днів. Куди повернула Тетяничина дорога в її молодості — до далеких заводських гудків чи до теплої стіжки близького сусіди, куркуля Родіона? Як став героєм миршавий містечковий хлопчик Зяма? Як поставилася польська селянка — та її семья — до полоненика Рубича? Куди пішла Зося з темного передпокою? Як етично зростає колишня просвітутка на тлі обивательського багновища? Певна річ, до цих різноманітних питань Аркадій Любченко призирається з допитливістю психолога і аж потім уже з цікавістю побутовця. Але — безперечно — вершки його психологізму підходять на рідному густо насиченому побуті молоді.

Проте уривок з „Книги радости“ (зразок чистого позапобутового жанру, написаний надзвичайно прозорим стилем) ми ніяк не вважаємо за випадковий зигзаг творчої манери письменника. Ми свідомо

згадали за цей уривок, за кінцеву точку доступного нам відтинку письменницького шляху, щоб, освітивши питання з кінця, перейти до перших новел і етолів. Тоді легше відчуємо, що Любченко навіть у своїх узько-побутових нарисах, які забирали багато місця в книжці „Буремна путь“, ніколи не відзначався тією сластистістю натураліста, яка примушує письменника невтомно порпатися в деталях, в документах, — так порпатися, що книга починає — як влучно висловлюється Флобер — „потіти правдою“. Це не значить, що Любченко мало працює над матеріалом своїх новел, над деталями, над документами. Зовсім ні. Досить переглянути його „Хінську новелу“ (надруковану в 5—6 числі „Чегоного Шляху“ за цей рік), щоб відчутти, як пильно й уважно досліджує Любченко той матеріал, над яким йому доводиться оперувати, як художникові. Ця трудовитість, ця обережна робота над словом, над сюжетом — характерні для більшості його творів. Але „сліди поту“ він стирає. Вагу має те, що Любченко не виходить до читача в робочому халаті. І лиш рідко — рідко (от напр. в „Образі“) письменник трохи пококетує „обнаженням приєма“. Голій формалізм так само, як і голій натуралізм, ніколи не виписав в письменника. Зате під тонкою кіркою побутовізму в Аркадія Любченка завжди дається відчуття говорована романтична й лірична стихія. Зрідка пробиваються й ліричні вставки. І навіть на поверхні його розмірно рівної розповіді ми подеколи відчуваємо ці підземні товчки романтизму. Перший видимий товчок в книжці „Буремна путь“ це співуча легенда „Гайдар“ — надхнена поезія в прозі, присвячена старовині. А таємних товчків, укритих романтичних пересувань пластів, — досить багато. І от це уміння опанувати й загнудати романтичну стихію в межах короткої новели, те почуття міри й почуття стилю, з яким Любченко починає заводити в реалістичні береги романтичні потоки доби „буремної пути“ і знаходити надзвичайно вдалу (я б сказав — хемично точну) пропорцію в психологічних зарисах — є те, що робить з нього майстра потрібної нам новели.

Досі великий історичний розмах нашої епохи сприяв або істеричному надпоривному розгонові письменницького пера, коли те перо було в руках письменника-революціонера, або утраваний філігранності письменницького стилю, коли той стиль належав письменникові, який ховається від революційної доби в мушлі художніх дрібниць „мистецтво для мистецтва“.

Але ні розгін, ні гола філігранність однаково не задовольняють читача, що входить в друге десятиліття Жовтня. Цей читач — реаліст. Але він хоче не натуралістичного реалізму. „Проти романтики дужих легенів, ясного розуму, неблаганної твердості життєвого руху заперечувати не буду“ — каже цей читач устами героїні Любченка з „Двох листів“. Бге-ж, каже він далі, „я заперечувати не буду проти такої своєрідної здорової романтики, якої не бракує хоча б на з'їздах та конференціях чи в боротьбі чи в досягненні якоїсь мети“.

І Любченко старається романтично опісувати не „нечто и туманну даль“, а конкретних, реальних — реалістично відображених людей епохи, молодих віком і духом. І разом з тим реалістично відображає романтичний бік нашої епохи.

Проблема світлотіни — проблема мажорного ідеологічного напрямку, однак зв'язаного з правдивим реалістичним відображенням існуючих меншних настроїв — от що стоїть як завдання перед сучасним белетристом, і до виконання цих завдань іде Аркадій Любченко. Українська проза орієнтується нині не тільки на роман, але й на

„твердий матеріал“. Певна річ, з темами громадянської війни далеко не скінчено. Але ці теми трaktuється спокійно й майже методично. Автор — з тих, котрі не люблять легко розлучатися з своїми персонажами, — переводять їх з військової служби на цивільну. Так учинив і Петро Панч, коли свого комісара Свири примусив в „Повісті наших днів“ хвастовито вимахувати не гранатою, не вибуховою бомбою, а твердою пляшкою мирного періоду. Тверді речі, тверді люди, тверді теми, нічого ламкого, максимум міцності — от що починає — в подвійному розумінні вабити белетристів, от на що орієнтується проза.

Любченко — в виборі своєї тематики стоїть осторонь від цих позицій. Він воліє оперувати м'ягшим матеріалом. Він воліє говорити мовою пейзажів і про пейзажі душі. Сутність — улюблене його слово, смеркання улюблений час, коли йому найбільше подобається показувати своїх персонажів.

Він досягає своїми епічними оповіданнями ліричних ефектів, і в цім його хоч і вузьке, але високе місце серед сьогодшніх белетристів, і в цім розумінню він — як слушно вже відзначено — продовжує традиції Копюбинського.

Цей ліризм, сполучений з психологізмом, поволі робить Любченка екстериторіального письменника в розумінні вибору тем. Він не прикріплений до узько-обмеженого кола сюжетів, він не спеціалізується на певному комплексі побутових ситуацій. Не персонажі, не фабульний розвиток учинків того чи іншого персонажа стоїть в центрі творчого інтересу Аркадія Любченка.

На персонажах автор надовго не спинається. Він воліє показувати їх в примірках — реальних і символічних або крізь хмару спогадів.

Для Любченка не має великої ваги індивідуалізування героїв. Він швидко своїх персонажів збувається — відмінно від чистих побутовців. „Я давно роз'ував їх — завятих, відважних, молодих... Пішли у ніч, а чи дійшли до ранку, не знаю“. Так починає Любченко свого „Зяму“. Зяма для нього — це перш за все один з багатьох молодих, відважних, один із тих, кого революція потаскала бистрою повіддю, закрутила в червоному вирі, один з тих п'яних з радості, про кого хочеться писати надхненими симфоніями. І от так ліричними мотивами Любченко якось свідомо затушковує індивідуальний портрет своїх персонажів.

III

На непомітній межі між романтикою й побутовізмом здебільшого держиться новела Аркадія Любченка, і це не тільки надає особливого чару його творчості, але й радує формальною оправданістю літературного шляху, що він вибрав. Суть доброї прози — в беззастанній ввічливій війні з віршовими засобами — казав Фридрих Ніцше. Цей секрет доброї прози найкраще опанували майстри французької літератури. Їх дорогу обрав автор „Via dolorosa“ і „Хінської новели“. Б щось французьке — в кращім розумінню цього терміну — в тім почутті міри, в тій великій увазі до свого стилю, яку ми найперше хотіли б записати у хвальний лист Аркадія Любченка. Але стиль його цікавить нас не тільки „an und für sich“. „Стиль — це не тільки спосіб висловлювати, стиль — це манера сприймати й бачити явища“ — казав Густав Флобер. „Стиль зовсім не окраса і навіть не питання техніки, це — особлива властивість зору, це — відкриття особливого всесвіту“ — казав в наступному столітті другий француз Марсель

Пруст¹⁾. Уміння Любченка бездоганно опанувати стиль визначає найперше уміння організовувати матеріал. Його пейзаж, як виразно проаналізував Г. Майфет в статті, присвяченій оповіданню „Via dolorosa“ (збірник „Природа новели“), нерозривно й майстерно зв'язаний з його психологічним малюнком з його загальнопсихологічним напрямком.

Ба й більше. Стиль Любченка незмінно виявляє його віддалення від натуралізму й натуралістичного розгортання тематики. Що найхарактерніше для нього, як для побутовця в розгортанню сюжету? Це — уміння не використовувати тих ефектів — натуралістичного характеру, — що аж просяться при розгортанню певної фабули. Бо — до речі сказати — таке уміння не використати часто буває далеко ціннішим, ніж „хист“ скористатися якими-небудь настірливими зовнішньо-ефектними деталями. Гарчущої кровожерності, використовуючи сюжети громадянської війни, він не виявляв, його не дуже й вабило нагромадження сенсаційних сцен. Згадайте, коли Родіон намагався зловити Тетянку в stodolі („Дні юности“). Ловить її, але — кінець кінцем — не гвалтує, (це трохи різниться від звичайних штампів наших побутовців, які, шукаючи ефектів, накидають насильство на насильство, убивство на убивство), але заразом зовсім не ослабляє, не м'ягчить, а — навпаки — надає більше життєвих рис, більшої типовості постаті глитая Родіона і разом з тим установку „Днів юности“ переносить з обсягу авантюрно-натуралістичного в сферу чистоті — хоч соціально зафарбленої — психології.

Або згадаймо смерть Зяма. От де могло бути ціле море для літературної кровотоковистості. Але Аркадій Любченко вмів бути дуже стриманим. Він говорить тільки про „дику хрипіння агонії“. А надто гарна остання фраза „і тонка нитка пришила його до землі“. Та й годі. Дійсно тонкою ниткою зшита кінцівка.

Або тема за проститутку — властиво досить утерта, банальна, справді наскрізь протитутована тема, — з якою Любченко двічі має до діла. Тим часом тут Любченко додержує цілком патосу дистанції, патосу деякої романтизації цієї теми.

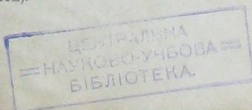
Низхідна лінія Сюзен, світської панночки, що стала проституткою, висхідна лінія героїні „Образи“, що перестала бути проституткою. В цих двох трактовках, таких неподібних (хоча там і тут мова йде за проститутку), Любченко бере умисно жеманний тон і тільки двічі свідомо знижує цей тон (крик Сюзен про „Сіфон“ або поличник Ніни з „Образи“).

IV

З того — з почуття міри, з відчуття великого стилю і впливає його позначний лаконізм. „Два листи“ — одна з останніх новел Аркадія Любченка (уміщена в 5-му числі журналу „Життя й Революція“) становить справжній шедевр цього лаконізму, який еднається з величезною тематичною й ідеологічною насиченістю.

Тут у „Двох листах“ талант Любченка, талант мініатюриста-новеліста, що синтезує романтичні й реалістичні засоби письма, розгортається на всю широчінь. Читаючи це коротеньке оповідання, можна бачити, як сильно виріс Любченко, найкраще визначити самобуті риси його письменницького обличчя. Власне в „Двох листах“

¹⁾ Газета „Тан“, 12/XI 1913 р. (Інтерв'ю з М. Прустом).

він знов повторює тему „Тихого хутора“ та й взагалі свій улюблений мотив світлотіни. Протиставлення чадного гноту змішаних людей й світлого полумени бадьорих, чужих резонерству будівників життя. Але тут Любченко здійснює цю тему, майже не показуючи ні одного персонажу. Тільки стилем та емоційним настроєм двох листів надпоривного послання студентки і скептично — офіційного листа члена домкома дає Любченко цю світлотінь.

Метод „фальшивої розвязки“, із якого послуговується Аркадій Любченко, щоб зацікавити читачів цієї новели, ми розглядаємо не тільки, як формальний засіб. Коли вдуматися глибше, то непорозуміння, яке з'являється в читача на початку оповідання з приводу того, хто ж власне є адресат Харківської студентки, зовсім не розвязується останнім повідомленням службовця домкому, що Микола Скляренко заповідяв собі смерть. Адже кінець-кінцем цей лист, як і вся бадьора, цілеспрямована творчість Любченка, адресований не тільки і не стільки до Миколи Скляренка або Михайло Козориса, він адресований у всі тихі хутори, у всі темні закутки вугластих двориків підгородь.

А вглядаючись в цю „сутінь кварталів“, де ще багато шпакуватих чоловічків, кліпаючих маленьких людей, багато покалічених, зневірених, Любченко бадьоро оперує цим матеріалом.

„Яка дивна буває сила цих кольорових пташок, що прилітають несподіванно! — каже він в „Двох листах“. А в „Незнаних гостях“ упевнено додає: Але незабаром злетить сюди незнана ще радість! перша сторінка!

І відзначаючи цим силуетом правильний напрям — ідеологічний і формальний — Любченка новеліста, ми з радісним передчуттям чекаємо на ту „книгу радості, яку він обіцяв, тої сторінки великого твору, до якого новеліст повинен перейти, щоб гідно оправдати вибраний від нього шлях „романтика здорових легенів і ясного розуму“.

ІВ. ТЕЛІГА

Пушкинська тематика у Куліша

I

Високо підносячи Пушкина, як художника слова, Куліш і сам звертається до нього за новими, ще не браними в українській поезії, нотами. Від „Евгенія Онегіна нашого времени“ до збірки „Давія“ — ціле півстоліття Пушкин стоїть перед очима Куліша, як непереїдений зразок. Він же допомагає Кулішеві позбутись епігонства (шевченківщини) і вийти на свій власний шлях.

Захоплюючись Пушкиним Куліш почав рано. Ще перебуваючи в середній школі, він уже знав на пам'ять Жуковського і Пушкина, з творів яких „по гімназії тоді багацько ходило переписаного“¹⁾ і чим після повернувшись до себе увагу Плетньова в Петербурзі. Тільки Гоголь та студії народної поезії одірвали були на деякий час увагу Куліша від Пушкина, але не на довго. Уже в роки 1845—46 Куліш попадає в атмосферу, пересичену Пушкиним. Живі пушкинські традиції, якими „так пахло в господі Петра Плетньова“²⁾, краще цьому сприяли. Плетньов що-дня має нагоду розказати Кулішеві що-небудь про Пушкина нового. Куліш найдрібніші відомості почути від Плетньова намагається не пропустити і старанно все занотує в своєму щоденникові. Вкупі з Плетньовим, „когда в урочные часы воскресенья и среды у П. А. нет никого“, Куліш перечитує європейських і російських класиків, серед яких найбільше уваги віддається Пушкинові. Це дає можливість Плетньову скерувати літературні погляди Куліша в свій бік, звертаючи особливу увагу його на Пушкина, підготовляючи цим ґрунт літературного впливу Пушкина на Куліша. Куліш легко на це йде і разом з тим намагається вловити і життєву тропу Пушкина, щоб самому стати на неї, і „очень был утешен“³⁾, побачивши, що вже на неї зійшов. Все це безперечно сприяє літературному впливові Пушкина на Куліша, який, розпочавшись в Тулі, чим далі, то все більше виразнішав.

Наше завдання — простежити вплив тематики Пушкинової на Куліша — тому й зупиняємося лише на цьому.

Вперше почав виявлятися реально цей вплив в 1848 році в Тулі, коли Куліш взявся написати „Евгенія Онегіна нашого времени“. Після цього Куліш робить досить довгу перерву в своїй поетичній творчості, а вертається до неї уже з Шевченківською тридцятиструною і наміром докінчити його роботу. В цей період ми не знайдемо майже нічого Пушкинського. Шевченківські ідеї, мотиви, теми, розміри

1) „Жизнь Кулиша“ „Правда“ 1868 р. № 4 ст. 45.

2) Куліш. „Історичне оповідання“, твори т. VI. стор. 380.

3) В щоденникові Куліш писав: „Перечитывая сегодня последнее его (Пушкинові) сочинения, я очень был утешен, увидев, что иду по пути, на который и он под конец своей жизни обратился“.

відзначають абсолютний вплив останнього на Куліша. Але вже з початком боротьби з ним, з початком заперечення всьому шевченківському, відчуваємо разом з цим і присутність Пушкіна. Пушкіна допомагає Кулішеві позбутись всього шевченківського і вийти за межі його літературного впливу. Еволюція цього переходу легко дається простежити на трьох збірниках поезій Куліша: — „Досвітка“, „Хуторна поезія“ і „Дзвін“.

Найменша з цих збірок „Досвітка“ в той же час і найбільш важлива своєю тематикою. Тут, власне, тема одна, тема шевченківська в період його захоплення українською старовиною та козацькою романтикою. „Солониця“, „Кумейки“, „Дунайська дума“, поема „Настуся“, — є типовими і характерними віршами цього збірника. Вони складають йому обличчя і міцно зв'язують Куліша з Шевченком.

Тематика „Хуторної поезії“ вже помітно змінюється в протилежний бік. Коли тут ще й немає різких виступів проти самого Шевченка, то є рішучі заперечення шевченківських поглядів і різкі випадки проти „пекельного наплоду“, проти всіх тих, хто підносить Шевченка за його „свячені“. Замість романтики виступає наперед заперечення всього романтичного, „божевільного“ і „тупого“. А натомість появляються нові вихвалання, незнані Шевченкові, вславлення „культурників“ і „государників“ — Петра та Катерини. Разом з цим з'являється кілька віршів, присвячених українському слову, лірі та поетові. Муза і ліра, що так багато місця забрали у Пушкінській поезії, виходять на чільне місце і в Куліша. Нарешті закінчує збірку Куліш „Славянською одою“, що має поки що характер відповіді на пушкінське „Клеветникам России“, але яка кладе початок далішим відгукам на пушкінські теми. Характерна ознака тематики „Хуторної поезії“ полягає в тім, що вона, позбавившись основних рис тематики „Досвіток“, сприяє приходіві пушкінської тематики. Всі теми „Хуторної поезії“, будучи цілком властиві для Куліша, є водночас властивими і для Пушкіна. Вславлення царів-культурників, музи і поетів цілком властиві Пушкінові. Куліш не взяв їх у Пушкіна, вони його власні, але ним він близько свою тематику підвів до Пушкінової. Це дало змогу в третій збірці — „Дзвін“ користуватися ширше Пушкінськими темами і переймати їх чистішими, що ми й маємо. Взявши пушкінську тему „Арап Петра Великого“ — Куліш пише думу „Про Татарина й Орапа“, де вихваляє рід Пушкіна, рід Татарина й Орапа, і зокрема самого Пушкіна, що:

„...викував новий язик літературний,
Мов бубон тудумбас, мов золоту трубу“.

(Дума про Татарина й Орапа).

За цим широко розвиває пушкінську тему „поет і юрба“. Зупиняється на мотивах пушкінської „Деревни“, написавши свій „Рай“, і розвиваючи їх в кінці поеми „Уляна Ключишниця“ та на початку другої пісні „Сковорода“. Нарешті підходить до мотивів Пушкінського „вдохновенья“, написавши безпосередньо на цю тему „Видіння“ і повторюючи їх в багатьох інших своїх віршах цього збірника. Нарешті переймає тон „Пісні пісень“ і пише свою „Заворожену крикуню“. Ці теми, виявившись найвиразніше в одному вірші, повторюються в інших, утворюючи біля одного певного віршу цілий цикл віршів на одну й ту ж тему.

Ми не маємо на меті подавати аналізу кожної пушкінської теми у Куліша, її варіації і т. и., наше завдання лише виявити ті шляхи,

якими Куліш прийшов до пушкинської тематики, та ті засоби, якими користувався він, переймаючи її. Як і якою мірою Куліш переймає пушкинські теми, яке вони місце займають серед власної Кулішевої тематики,— відповідь на це дасть нам коротка аналіза кількох пушкинських тем збірки „Дзвін“.

Кулішів підхід, трактовку і спосіб переймання пушкинських тем, можна розбити на двох. В одному разі Куліш приходить до Пушкінової тематики, йдучи від своєї власної. Тут у Куліша спершу з'являються теми лише аналогічні пушкинським, але цілком незалежно від Пушкіна, і тільки пізніше він підводить їх ближче до пушкинської трактовки, іноді переймаючи й зовнішні ознаки пушкинських віршів—строфу, метр і образи. В другому разі Куліш іде од пушкинських тем до своїх власних. Беручи пушкинську тему, він переймає всі зовнішні ознаки пушкинового віршу, але трактовку теми змінює в бік наближення до своєї власної тематики, звязуючи її з своїми літературними чи політичними поглядами. Найяскравіше виявився перший вид переймання пушкинських тем в Кулішевих віршах, які можна об'єднати одною спільною темою—„поет і юрба“. Як відомо, і в Пушкіна ця тема займала одно з чільних місць. У Куліша для цієї теми були свої передумови, що підготували наближення її до Пушкинської трактовки. Його погляди на українське суспільство, як на громаду „волів, биків“ і „стадо безязиків“, культурницькі прагнення і повна байдужість до них з боку українського суспільства, нарешті сама гордовита вдача Куліша, про яку Мордовець писав „не вмер Куліш—пиха задавила“,—сприяли з'явленню цієї теми без сторонніх впливів. Аналіз цієї теми в усіх трьох збірках покаже нам і той темп, яким зростає вплив Пушкіна на Куліша, відбиваючись ступнево в усіх трьох збірках.

Зрозуміло, що в „Досвідках“ ми не знайдемо і ознак цієї теми, там все шевченківське. В „Хуторній поезії“ виступають перші ознаки її, але цілком в дусі цього збірника. Пушкинського немає, але є схоже на пушкинське. Як попередник цієї теми („Поет і юрба“), виступає тут тема „особа і юрба“. Це цілком в кулішевому дусі. В цей час у Куліша вже почалися позови з українським громадянством, це й дало привід у віршах висувати цю тему. Але тут же знаходимо перші ознаки і теми „Поет і юрба“. В другій половині „Хуторної поезії“ знаходимо вірші, де накреслюються основні контури цієї теми; в них поет підноситься до рівня „божества“. В вірші „до Шекспіра“ ця вищість досить густими фарбами змальована:

...Світло творчества, Гомере новосвіту
Прийми нас під свою опіку знакомиту,
Дай у твоім храму нам варварства позбутись
На кращі почуття і задуми здобутись...

Ще ясніше намальована постать Шевченка:

...„Я ваш кобзар, поет, пророк ясновидючий,
Я вічний образ ваш, я дух ваш невимрущий,
Ковчег народности, священний стяг свободи,
Що вас водитиме у всі градушні роди.“...
(„Ода з Тарасової гори“)

Разом з цим тут же знаходимо і дифірамбічні ноти красі:

...Знадившись житієм своїм мертвецьким,
Жадали ми у вирій полетіти
Де мертвий камінь під різцем мистецьким
Встає живий, щоб віковично жити.

Де полотно пензльоване співає
 Очам про всі дива краси таземні
 І вишу зіпугу небес являє
 І Тартара стапильця підземні.
 Де нас музика до небес возносить
 І хори ангельські дає нам чути...
 Восхищене серденько смерті просить —
 На крилах у Гармонії заснути”...

(„До Шевченка“)

Нарешті кінчається збірка різкими випадками проти „пекельного наплоду“, проти юрби, інтереси якої, як і в Пушкіна, протилежні інтересам співців небес, і Куліш кладе виразну межу між цими двома таборами:

...„На вік одділено, до дня суда страшного
 Лукавих од святих безоднею розлуки,
 Як темраву густу від сяєва ясного
 Як правду від оджи, як негям од науки“...

(„До пекельного наплоду“)

Все це основні риси пушкінської теми, але небагато ще недо-
 розвинені, не викристалізовані і носять виразні ознаки Кулішевої
 власности. В характеристиках поетів, в піднесеннях їхньої вишности,
 ще не розмежовано риси співців і проводирів, культурників і проро-
 ків. Шевченко разом є кобзар і пророк, ковчег народности, священний
 стяг свободи. В високих нотах красі відчувається двоїстість погляду
 на красу матеріяльну і красу духовну, хоч і з більшими наголосами
 на другу. „Пекельний наплід“ хоч і одмежовано на віки од „святих“,
 але його табір надто ще невизначений, тут не просто пушкінська
 „чернь“, а громада поділена на гайдамаків, попів, рутинників, письмен-
 ків і т. п.

Збірка „Дзвін“ уже з самого початку стає на шлях більшої
 кристалізації цієї теми, точнішого її окреслення і більшого наближен-
 ня до пушкінської трактовки. Поети стають уже тим, для чого вони
 „роджені“ у Пушкіна, а форми виявлення, фарби і словник майже
 пушкінські:

...„Блажен єси Тарасе...
 Ти розумом на небесах витаєш,
 Питаєш духа божим совершенством.
 Блажен, Ти віогу каліч забуваєш,
 Гордуєш хилого ума блаженством“...

(„До Тараса на небеса“)

У Пушкіна:

... Блажен хто про себя таил
 Души высокие создания.
 И от людей, как от могил,
 Не ждал за чувство воздаянья“!..

(„Разговор книгопродавца с поэтом“)

Де далі, то все ближче стає Куліш до пушкінських оригіналів
 і свою тему підсвюює пушкінськими фарбами. До віршу „Перед
 Гоголевым честеннем“ бере епіграф з Пушкінового аналогічного
 „Памятник“.

— „І славен буду я доколь в подлунном мире
 Жив будет хоть один пиит“.—

В цьому вірші Куліш тематично ще стоїть на власному ґрунті. Тема віршів „Памятник“, і „Перед Гоголем честением“ по суті різні, але пишучи на власну тему, Куліш уже користується пушкинськими фрагментами. Виявляється це перш за все в розгортанні сенсу, захованого в Пушкінських рядках. У Пушкіна підкреслена одна думка — вшанувати поета може лише поет. Куліш, взявши до motto свого віршу Пушкінові слова, що конденсують цю думку, в першій строфі свого віршу її розвиває:

... „Пророк пророкові приносить оправданье.
Мудрець премудрого вітає по заслугі:
Так і поезії божественне дихання
Вшановує поет, і муза другий музі
Заявлює вінком високе почитання“.

За цим подано картину невміння юрби вшанувати поета, чим підпирається твердження першої строфи:

„Кругом твого стовпа зібрались мертві душі
Ті, що не встиг сн пером живописати:
Пани, попи, жида, педанти догрозити,
Та й заходилися гуртом тебе вітати,
Мов председателя казенної палати“.

В вірші „Гавкунам“ розвиває ідею пушкинської епіграми на Муравйова, де розгорнуто одну з деталей теми „поет і юрба“ — боротьби Бельведерського Аполлона з Митрофаном. Але ще й тут переважає власне Кулішеве трактування. Образ Аполлона не змінений, але образ Митрофана конкретизований в образі української дійсності. Аполлонові протиставлено не Митрофана, а юрбу з українськими національними ознаками:

„Сини Гетьманщини сліпої і глухої...
Язик урізаний козаччини п'яної“.

Але разом з цими образами дуже близько стає до Пушкінового оригіналу, взявши не тільки образ Аполлона, а навіть і деталі. У Пушкіна в епіграмі фігурує — „лук“: — „Лук звенит, стрела трепещет и клубясь вздох Пифон“. — У Куліша:

„Ти лютости позив в голодній татриці
І прославляй свою безвиходню гесну,—
Аж поки лука він (Аполлон) натягне золотого
І трепетну стрілу на тативу наложити,
І вдарить на тебе, клеветника лихого,
І трупом чудище безрозумне положить“.

Нарешті Куліш підходить уже безпосередньо до таких віршів Пушкіна, як „Чернь“, „Поету“ — де тема „поет і юрба“ набирає найвиразнішої формулювання, і еволюція її закінчується у Куліша повним перейманням пушкинських образів і форми. На пушкинський вірш „Поету“ Куліш одгукується своїм віршем тієї ж назви — „Поетові“, що зовнішньою стороною наближається до переспіву. Взявши до motto слова: — „Поет, не дорожи любовию народной“, — Куліш свій вірш починає переказом цих слів:

„Кобзарю, не дивись ні на хвалу темноти
Ні на письменницьку огуду за пісні...“

І далі, такі деталі, як пушкинське порівняння з „детской резвостью“ („И в детской резвости колеблет твой треножник“), переходять до Куліша незмінні:

... „Нехай турбуються, чи граються, мов діти,
Ти на високий лад не перестроїш їх“.

Характеристика юрби і поета нічим не відрізняється од Пушкінової, надаючи їй (характеристиці) більшої специфічності і точності. Юрба у Пушкіна:

... „На вес кумир ты ценишь Бельведерский.
Ты пользы, пользы в нем не зришь.“

Печной горшок тебе дороже:
Ты пищу в нем себе варишь“.

(„Чернь“)

У Куліша:

„Не ярмарку тебе гучному арозуміти
Серед своїх тревог або пустих утіх
Нехай турбуються чи граються мов діти
Ти на високий лад не перестроїш їх.
Іх небеса — базар, їх божество — мамона,
Купують, продають, міняють крам на крам,
І буквою свого житейского закона
Готові аргументувати духовний правди храм“.

(„Поетові“)

Співці небес у Пушкіна:

„Ты царь: живи один
Дорогою свободной
Иди, куда влечет тебя свободный ум“.

(„Поэту“)

У Куліша:

„Ти невмірущий цар, ти й над царями пан“.

(„Поетові“)

У Пушкіна поети живуть:

„Не для корысти, не для битв —
Мы рождены для вдохновения,
Для звуков сладких и молитв“.

(„Чернь“)

Куліш замість цього малює саму картину життя поетів, з якої видно, що й тут вони „рождені“ для того самого, що і в Пушкіна:

„Голубко музо, годі сумувати
Та плакатись над сліпотою черні,
Що золотом вцяцьковує палати
Од світу правди сховища мізерні.
Глянь — подивись, який в нас „пишний город“,
І скільки в нім окраси дорогої.
Дихання нашого не тріють смород
І деспот мислі не гніть живої,

Піснями тут ми з богом розмовляєм
 Вселенна серцю нашому відкрита
 І області ми ширші осягаєм
 Ніж та біднота золотом окрита*.

(„Праведне панування“)

Ця сама картина, лише з більшою виразністю і яскравішим розмежуванням турбот юрби і поетів, подана в віршові: — „Три поети“.

„Як літнім ранком счервоніють хмари
 Над сонечком, що весело ватає,
 І пан старий, надівши окуляри,
 Провізію з комори видає,
 А ринок у гаю і в полі творить чари,—
 Тоді вся дробина клекоче і сокоче,
 І сокорить і какає й пищить,
 А по сусідах лаяння жіноче
 Та дитоский крик аж у вухах лящить,
 І глушить косякання ночліжне парубоче...
 Під сей гармидер, гук і птаства джеркотання,
 І гавкання собак і хлопців реготання,
 Поети мов боги, ні на що не вважають,
 І пісню зорнюю про дольній світ
 співають“...

Нарешті як Пушкин, так і Куліш, звертаючись до поета, підказує з погордою дивитись на юрбу і не зважати на її смаки: У Пушкина „Поету“:

„Всех строже оценишь умешь ты свой труд,
 Ты им доволен ли взыскательный художник?
 Доволен? Так пускай толпа его бранят,
 И плюет на алтарь, где твой огонь горит“...

У Куліша не так рішуче, але та сама порада:

„Кобзарю, Не дивись ні на хвалу темноти,
 Ні на письменницьку огуду за пісні,
 І ласки не шукай ні в дуків ні в голотів,
 Давони собі, співай в святій самотині“.

(„Поетові“)

На такий позиції стоїть Куліш і сам як поет:

„Не хочу я, щоб ви до мене осміхались,
 До любого наставника свого...
 Я хочу, щоб мене всі ледарі жахались,
 Тремтіли слова, погляду мого.
 Наставник!.. Я наставник без'язиким,
 Безрозумним, бессердним болванам?
 Кажіться собі у бузавірстві
 Я не про вас ввадвигнув правди
 храм“.

(„Наставник“)

Отже Кулішеві фрагменти пушкінської теми „поет і юрба“ дійшли до свого логічного кінця. Власні Кулішеві погляди на юрбу і поета з ростом поетичного впливу, чим далші, то все більше ставали виразнішими, точнішими і переймали все більше пушкінських

ознак, закінчившись цілком в пушкінському дусі і пушкінською формулюванням. Найвиразніше це виявилось в тих віршах, які написані були під безпосереднім стимулюванням Пушкінових віршів і з яких Куліш брав слова до motto своїх віршів.

Але крім цих віршів відгуки цієї теми можна знайти в великій кількості віршів „Дзвону“, де тема „поет і юрба“ не має самостійного значення, але присутність її виразно відчувається. Тут Куліш не ставив собі проблеми цієї теми, але через її призму дивився. Виявившись густою фарбою в кількох найвиразніших, що до формулювання теми, віршах — вона відображалась блідішою фарбою в цілому циклі віршів, написаних не під безпосереднім впливом пушкінових творів, але під свіжим впливом прийнятої і у власненій пушкінської теми „поет і юрба“. Перегляд кількох віршів цього роду дасть нам повну можливість уявити це відображення. У всіх віршах цього роду, крім власної своєї теми, кожен вірш зафарбований в тон теми „поет і юрба“. Скрізь Куліш проводить межу між юрбою і поетом, додержуючи і відповідного тону в обмалюванні цих двох таборів. В вірші „Письмакам-гайдамакам“ Куліш гостро виступає проти істориків типу Костомарова і тих письменників, що захоплювались за Шевченком козацькою романтикою, шкодуючи, що „не дорізали панів ножі свячені“. Виносячи свій присуд цим „письмакам-гайдамакам“, Куліш силу свого присуду будує на підкресленні їхньої неспроможності зрозуміти Шевченка як поета, одмежуючи цим Шевченка-поета від цього натовпу, юрби і надаючи їй всіх ознак пушкінської „черні“:

... „Одно буянню вам
Досталось по Тарасі,
Мов диким чабанам
Батіг по свинюпасі.
А світ його ума —
Поетів дихання —
Про вас півночя тьма,
В пустині воіпьянє.
Коли б Тарас воскрес
І на кагал ваш глянув,
Він затрусився б вєсь
І словом „дурні“ грянув“...

В вірші „Одвідини“ Куліш так само наголос робить на розмежуванні інтересів цих двох таборів, але вже од імені поета виступає він сам. Тоді як юрба — „недомисел земляцький“:

... „Юртується в письменницьких кагалах
Мов ті сейми в землі погібшій лядській,
Кохається в руйнінних ідеалах
І стріть світ на темряви началах“...

До Куліша-поета:

... „Муза, в образі любови,
Од берегів Дніпрових прибуває
І пишними нетязі-козакові
Картинами хатину закрашає,
Піснями заволоку розважає,
І кобзу стріть на високі тони...
І дух його понурий воскресає,
І повнищається над міліони
Що серцем хиляться під грішницькі
закони“...

Це саме можна відчуті і в віршові „Каверзникам“. Виступаючи проти козакофільської інтелігенції, з якою Куліш увесь час позваж і що після примусів його на деякий час замкнулись в своєму хуторі, він знову проводить межу між собою, як поетом, і кагалом — юрбою:

„Як на Сибір колись ви засилали
Правдивих земляків московськими руками,
Так і мене сюди запакували
Щоб я бесідував в одних мужиках...“

Шкода і злоти вашої і прані:
Я розмовляю тут із богом Аполлоном,
Не дурників панків, а муз і грацій
Збираю в хуторі моєї ліри давном.
З талантами всесвітніми тут знаюсь,
З Гомером і Шекспіром обіймаюсь“.

Підсумовуючи аналіз цієї теми у Куліша, залишається сказати, що майже половина віршів „Дзвони“ об'єднана цією темою. Характер її розгортання як найкраще ілюструє нам і характер та зріст поетичного впливу Пушкіна на Куліша. Коли б розбити його на категорії, то таких категорій було б три. До першої категорії належать всі вірші цієї теми, що написані не під впливом Пушкіна, але на пушкінську тему. Це вірші, де наголос кладе загальна тема — „особа і юрба“, з наближенням до теми прямої — „поет і юрба“. До другої категорії належать ті вірші, що написані під безпосереднім впливом пушкінських віршів і з його формулювання теми „поет і юрба“. Це найвища точка цієї теми і пора найбільшого впливу пушкінської тематики на Куліша. До третьої категорії одходять ті вірші, що писалися не на тему „поет і юрба“, але в яких вплив цієї теми виразно відчувається: („Письмакам-гайдамакам“, „Одвідини“, „Каверзникам“ та інші). Трохи в меншому розмірі, але в точно такій формі виявляються мотиви Пушкінової „Деревни“¹⁾. За цим приходять і поодинокі переспіви окремих віршів, що об'єднати їх одною темою не дається і на перегляді яких зупинимося в кінці.

II

Друга форма Кулішевого переймання Пушкінських тем пішла іншими шляхами. Коли в першому разі Куліш ішов од тематики своєї власної і приходив до пушкінської, закінчуючи і пушкінською формулювання, то тут навпаки — Куліш бере пушкінські теми і йде до тематики своїх власних віршів. Пушкінська тема в даному разі буде лише стимулом, що викликає у Куліша аналогічні пушкінові теми. І тут, як і в першому разі, еволюція буде аналогічна попередньому — де далі, то все ближче стає Куліш до Пушкінового віршованого матеріалу, але з протилежними тематичними формулюваннями і висновками. Початки свої ця форма переймання Пушкінових тем бере там, де й перша — у власних Кулішевих поглядах, викликаних Кулішевими умовами. Всі вірші „Єдиному цареві“ і „Єдиній царіці“ цим „государникам і культурникам“ викликані власними Кулішевими передумовами, але аналогічними Пушкінові. Пушкін за ті саме

¹⁾ У Куліша ці мотиви відбилися безпосередньо в вірші „Рай“ і повторювалися в „Левда, тай і старосвітський сад“ та в поемах „Сковорода“ і „Уляна Кляшниця“.

чесноти підносив постать „преобразователя России“, що й Куліш, і з тих же саме причин, але не можна твердити, що Кулішеві вірші Петрові та Катерині написані під впливом Пушкіна. Тут аналогічні передумови викликали й аналогічні наслідки. Але як в першому разі, так і тут — цілком оригінальні Кулішеві теми, аналогічні Пушкінським, підготували ґрунт до другої форми переймання Пушкінової тематики. В дальших віршах на громадські теми Куліш стає ближче до Пушкіна. Пишучи цілком оригінальні вірші що до тематики, Куліш часто бере до motto їх слова з Пушкінських віршів — і розгортаючи далі свій вірш, він іде безпосередньо від цих слів. До віршу „Козацьким панегірикам“ взято Пушкінові слова: „Постойте, наперед узнайте, чем душа у вас наполнена“. Свого вірша Куліш починає запитанням:

„Ви кажете, були герої козаки,
І тячете мені свої шпаргали в руки.
Хто ж їх komponував?“...

Дальше розгортання віршу йде на тлі основного запитання — „Хто ж ви? Як звати вас?“ Тема віршу Кулішева цілком, її коріння в поглядах Куліша на козацтво й культуру, але стимульовано вірша Пушкіновим епіграфом. Аналогічним буде і вірш „Земляцтво“. До motto цього вірша взято такі слова Пушкіна:

„Тогда какой то злобный гений
Стал часто навещать меня“...

Куліш починає свого вірша так:

... Мене сей злобний геній навіщас
Усякий раз, як я на Україну
Де дурень дурня в пекло поганяє
З Німеччини чи Польщі оком кину“...

Теза цього віршу, як і попереднього, лежить в поглядах Куліша на козацтво, і далі розгорнуто вірша абсолютно самостійно, але початок його безпосередньо зв'язано з епіграфом Пушкіна, переймаючи й словник: „злобний“, „геній“, „навіщас“.

Тут слова Пушкіна, взяті до motto, стимулюють розгортання віршу, але в тематичних висновках, формулювці і в основному задумові вірша Куліш одходить од Пушкіна в бік своїх поглядів. Ця різниця де далі побільшується. В „Славянській Оді“ Куліш одгукується на Пушкінське „Клеветникам России“, і стає на протилежний бік Пушкінові, іронізуючи його дифірамбичність Росії. На пушкінські слова:

... Иль русского царя уже безсильно слово,
Иль русский от победы отвык
Так высылайте же витий
Своих озлобленных сынов,
Есть место на полях России
Среди не чуждых им гробов“...

Куліш відповідає іронічними рядками:

... Да славится народ Освободитель.
Да шествует во слід йому біда.
Да буде він по віки побідитель.
Да льється кров слав'янська як вода“.

Пушкинське запитання:

... «Славянские ль ручьи сольются в русском море,
Оно - ль иссякнет, вот вопрос? »...

у Куліша переходить в іронично-риторичний заклик:

«Зливайтесь — я море, ви — ручьи,
Корітеся і нахваліте синну,
Хвалітеся під присуди мої».

Пушкинська тема у Куліша знайшла протилежну трактовку. Це саме знаходимо по всіх віршах на соціально-політичні теми. Куліш охоче зупиняється, поширює та своєрідно підсилює ті моменти аналогічних пушкинських тем, де його погляди збігалися з Пушкінівими (вірші царям і поетові), і зовсім обминає, або змінює ті теми, де вони розходились. Відгуки на такі пушкинові вірші як «Послание в Сибирь», «Чаодазву» — у Куліша не знаходять собі місця. В своєму «Раї» він відгукується лише на першу половину Пушкінової «Деревни», де відбиваються мотиви «Тригорського» і т. д. і які Кулішеві були такі ж близькі, як і Пушкінові. Мотиви ж другої половини «Деревни» — прокляття деспотизму — Куліш зовсім обминає, маючи на це свої, протилежні Пушкіновим, погляди. Пушкінові соціально-політичні мотиви у Куліша змінюються в бік погодження зі своїми поглядами і українською соціально-політичною дійсністю, а це вимагало, в свою чергу, протилежної трактовки пушкинської теми. Аналогічно цьому Куліш переймає і тематику таких Пушкінових віршів, як «Предчувствие», «Брожу ли я вдоль улиц темных», «Дар безцельный, дар случайный» і т. д. Мотиви цих віршів у Пушкіна досить поширені, настрій, виявлених в них, дуже характерний для Пушкіна. У Пушкіна прокидаються нотки розчарування, байдужості до наслідків боротьби; — «бурной жизнью утомленный, равнодушно бури жду». Прагнення покою де далі, то все з більшою силою лягає на волю автора. Всі вірші на цю тему у Пушкіна підкреслюють байдужість до боротьби з відтінком втоми. У Куліша боротьба з «роком» не менше займала місця, ніж у Пушкіна, але ставлення до неї відмінне. Куліш до останку міцно стоїть на позиції гордого погляду на юрбу та рок, з якими все життя веде непримирену боротьбу. Відповідно до цього змінюється і трактовка цієї теми. Мотиви «Предчувствия» Куліш близько приймає, вони йому знайомі й на їх він охоче відгукується, але відгукується по своєму. З Пушкінового «Предчувствия» Куліш бере слова:

«Слова тучи надо мною
Собралися в вышине
Рок неведомой судьбою
Угрожает снова мне»...

І ставить до motto свого віршу «Хмари». Цей вірш особливо характерний для даної маніри Кулішевого переймання Пушкінових тем. Він увесь збудований з віршового матеріалу «Предчувствия», але в той же час абсолютно оригінальний. Зовнішньою стороною він цілком збігається з Пушкіновим. Деякі строфи є просто переказ пушкинських. Пушкінові слова: «Снова тучи надо мною»... — і т. д. переходять до Куліша в такому вигляді:

«Знов захмарилося високе
І велике і страшне...
Кводе, в світі одиноке,
Знов запитує мене».

Незмінним переходить і саме запитання:
У Пушкіна:

... „Сохраню ль к судьбе презренье
Понесу ль навстречу ей
Непреклонность и терпение
Гордой юности моей“...

У Куліша:

„Чи ти встоїш проти долі,
В гордых старосхах твоїх?
Чи — не буде вже віколи
Днів мені тихих яєних?“

Далі Пушкін одним рядком виявляє настрої й мотив свого віршу:

„Бурной жизнью утомленный
Равнодушно бури жду“...

У Куліша це саме місце посідає пніший настрій:

... „Утомившись боротьбою
З натовпом тупим, сліпим
Розквітались ми з судьбою
Гордо в самоті своїй“...

Пушкін, „предчувствую разлуку, неизбежный грозный час“, спішить подати руку своєму „ангелу“ (образ жінки):

„Ангел кроткий, безмятежный
Тихо молвил мне: прости;
Опечался, взор свой нежный
Подыми иль опусти.
И твое воспоминанье
Заменил душе моей
Силу, гордость, упованье
И отвагу юных лет“.

Куліш приходить до цілком протилежного:

... „Хоть захмарилось высоке,
Висе хмари злетимо,
Серце в світі одинокое,
Ми над громом стоїмо“.

Такий тематичний рух у Кулішовому вірші. У всьому він збігається з Пушкіним. Як у Пушкіна, так і в Куліша його можна розбити на три частини. До першої частини одійдуть рядки, що мають образ бурі, „рока“, до другої — одійдуть рядки — запитання, звертання до самого себе (у Пушкіна „сохраню ль к судьбе презренье“, у Куліша — „чи ти встоїш проти долі“), і нарешті до третьої — відповідь на це запитання. Основна канва обох віршів абсолютно тотожна, матеріал (метр, строфа і образи) той же самий, але узори, вишиті на цій канві — різні. Од Пушкінового „Предчувствия“ у Куліша залишилось надто мало. „Предчувствие“ лише було причиною до написання „Хмар“, стимулювало їх, але автор „Хмар“, скористувавшись цілком поетичним матеріалом „Предчувствия“, написав абсолютно оригінальний вірш. Взявши пушкінську тему, аналогічно її поста-

вивши, Куліш цілком одмінно її розв'язує. Близкість і розходження „Хмар“ і „Предчуття“ — ясні. Невластиве для себе розв'язання Пушкінової теми Куліш змінює в свій бік, і без змін користується поетичним пушкінським матеріалом. „Хмари“ є викінчений зразок другої форми переймання пушкінських тем. Оригінальність Куліша виявилась в умінні скористатись чужим матеріалом так, щоб утворити новий власний вірш. Од пушкінської тематики і матеріалу до своєї оригінальної трактовки — така формула другої маніри переймання пушкінських тем.

Трохи осторонь стоять ті вірші, що були дальшим кроком цієї форми користуватись Пушкінськими темами. Тут Куліш уже не зупиняється на використуванні Пушкінового матеріалу, а йде далі, беручи і трактовку теми. Ці вірші надто близько стають до переспіву. До них належать „Троє схотінок“, „Метаморфоза“, „Видіння“ і „Заворожена криниця“. Поряд їх поставити не можна, один з їх ближче стоїть до оригіналу, другий далі. Найдальше від оригіналу стоїть перший вірш („Троє схотінок“, у Пушкіна „Мадонна“), найближче — останній — „Заворожена криниця“, (у Пушкіна „Вертоград мой сестры“). Але всі вони об'єднані однаковою, аналогічною пушкінською трактовкою теми. Наближення чи віддалення від оригіналу полягає тут лише в наявності певної кількості Пушкінового віршового матеріалу, яким користується Куліш. Найменше його в „Троє схотінок“, найбільше в „Завороженій криниці“. А між ними стоять останні два — („Метаморфоза“, „Видіння“). Для ілюстрації максимального використання Пушкінового матеріалу наведемо текст „Завороженої криниці“ і її первотвору „Вертоград мой сестры“.

„Заворожена криниця“
„Вертоград мой сестры“.

Куліш

У сестри моєї тихо
Провітає сад в огряді.
Кинамон моя утіха,
Нард, алое влюбім саді.
Там квітки, як в божім раю,
Що на Тигрі та Ефраті,
Зорями в траві зоряють,
Тонуть плавлють в ароматі.
Там гравати наливнії
Солодощів дивних повні...
Гудуть бджоли золотії,
Мов а Едему тихі давони.
Серед саду — винограду
В кринях схована криниця.
Мойму серцю на відряду
Заворожена водиця.
Заворожена я заклята,
Щоб не знали люди ходу:
Бо призначено для брата
Чистою году — прохолоду.
Вітре тихий од заходу!
Вволи волю мого серця:
Повій чарами на воду,
Нехай ллється, нехай ллється.
Вітре буйний Аквилоне.
Подми чарами, крилатий,
На ті нарди, кинамони,
Нехай каплють аромати.

Пушкін

Вертоград мой сестры
Вертоград уединенный;
Чистый ключ у ней с горы
Не бежит запечатленный.
У меня плоды блестят
Наливные, золотые,
У меня бегут, шумят
Воды чистые, живые.
Нард, алой и кинамон
Благоуханием богаты:
Лишь повеет аквилон,
И закаплют ароматы.

За розбіжність тут говорять лише число строф — у Пушкіна три, у Куліша сім. Все останнє — тема, метр, словник, образи виразно підкреслюють присутність Пушкінового духу в Кулішевому вірші.

На цьому можна закінчити перегляд пушкінської тематики у Куліша. Шлях, яким ішов Куліш до Пушкінових тем, був подвійний. Одною стороною Куліш іде від своєї тематики до Пушкінової („До Шевченка“, „До Тараса на небеса“, „Перед Гоголевим честенням“, „Праведне панування“, „Поетові“, „Три поети“ і інші), другою — навпаки, од Пушкіна до своєї трактовки Пушкінової теми („Славянська ода“, „Козацьким панегирикам“, „Земляцтво“, „Хмари“, „Видіння“ та інші) — з Пушкінового матеріалу будує свій власний, оригінальний вірш.

Ф. ВАЙСКОПФ

Огляд чеської літератури

I

Як в Німеччині та в усіх інших краях, де слідна благодать капіталістичної стабілізації, так і в Чехословаччині консолідація господарських і політичних відносин, переведена коштом пролетаріату, мала свій незаперечний і виразний вплив на розвиток чеської літератури.

На звалищах зламаних страйків, на плечах придувлених до землі революційних мас, засіла в десятому році існування ЧСР влада класа до столу, щоб по всіх вітряках і кризах перших повоєнних літ, бодай самій собі вмовлювати сили і тривалість свого сьогоднішнього стану та остаточно запевнити собі „порядок і супокій“.

„Порядок і супокій“ на вулицях, „порядок і супокій“ у парламенті „Лад і мир“ у вуглевих долах, „лад і мир“ в театрі. Тому ця влада класа міняє невигідну гуситеську традицію на вигіднішу їй традицію святого Вацлава — і замість старого, порохом засипаного бунтівничого гасла Масарика: „Табір це наш програм, Рим треба відсудити і покарати“ — приймає гасло Годжі, сучасного проводиря міщанської коаліції, і проголошує: „Святий Вацлав — це символ нашої тисячлітньої державної традиції“.

Звідси запеклий систематичний наступ проти дитячої недуги із часу визвольної національної боротьби, проти постуцу. Усякими способами і засобами пропагується на всіх рогах вулиць „здоровий“ англійський консерватизм (Пенклуб, Товариський Клуб Standard-Library). Десятки і сотки фейлетонів і статей прихильників Чапека робить саме цю роботу і тому кидає домагання у бік літератури: „Геть з усякою, хоч би тільки до певної міри вибуховою драматикою“, „Геть з усяким обговорюванням часових пекучих питань“ — байдуже чи обговорюється їх під плащем історії чи утопії, хоча іще два роки тому „ліві“ інтелектуали продукували такі речі (напр. О. Фішер у драмі про Спартак) „Геть з усякою небезпечною пиротехнікою вірша“ — навіть „Геть з чисто-формальною революцією Поетизму“. За це, „давайте сюди солідну, поважну, ненервуючу літературу“. — Консолідація! І тут консолідація.

II

Панство сидить міцно і почувается несогірше. Часу доволі. Є час читати, є час писати грубі книги. Вистане його на сварку з цими проблемами і на обговорювання цих питань, що для них у вірі подій виколесного світу не було місця ні часу.

Великий, часто кількатомовий, роман іде повною силою пари. Цього рода явища, як, напр., гарячий молодий А. Ц. Нор, що майже з машиноювою точністю темпа продукує один по другім сільські романи, так як дещо старший М. Б. Вегнел, що лише в останньому році

випустив два суспільні романи (більш як тисяча сторін), це просто типові події. Бо на цьому полі вони неодинокі. Тут і Й. Копта. Цей видав перед двома роками роман з життя чехословацьких легіонарів на Сибірі під назвою „Третя сотня“, а дочекавшись сломого видання (на чехословацькі відносини надзвичайний і невиданий успіх книжки), кидає на книжковий ринок міцне продовження „Третьої сотні“, а саме „Третя сотня на магістралі“ (більш сімсот сторін), і заповідає дальший роман цього самого сюжету.

Якщо А. П. Нор зі своїми романами: „Занепад родини Кир“ та „Раймонд Халупник“ навіязує на стару традицію (сільський роман це взагалі центр повістєвої чеської продукції), то М. В. Бегнєль пропонує нову традицію, бо у своїх книжках „Мужеськість“ і „Відмолочений“ проповідує жиластий американізм.

Але і апетити на „необивательщину“ і тенденції скоків поза границі доброго міщанства задовольняє розмарний роман, при чому суспільна нешкідливість таких скоків у необивательщину забезпечена тим, що автори цього рода авантюрих і апашських романів, це соціалдемократи, редактори центрального органу СПЧ (Ф. В. Крейчі „У антиподів“ і М. Вахек „Стеблінка“). Вахек і Крейчі, Копра і Нор — це активні журналісти, і журналістика не все добре впливає на їх літературні твори. Завадіяцький роман Вахека поза всіма своїми недоліками, поза всіма композиційними і мовними шедеврами, поза всіма довжинами і безбарвністю, це праця гідна уваги. Герой тієї книжки — апаш з пражської периферії, ватажок „херубінської банди“, так як і предмет боротьби проститутки і бакалейщиці Ферда Ставиного — цей типовий пражський пепік („кіт“), що врешті-решт стає чесним продавцем тютюну (тютюнові крамнички — тютюн в Чехії монополізований — дістають лише елементи гідні довіри), це така жива і пластична креація, що треба би побажати, щоб автор іще раз (в третє) переробив свою книжку. Знову у Нора кришиться стара форма — він сам дає підtitули „взагалі жадний роман“ або „іще жадний роман“ — але замість старої форми не дає нової (напр. форми репортерського роману).

Часу доволі, бо коли просвітлювати найдавніше минуле. Я розслав Дуріх — що правда, замало відомий навіть у границях свого краю — зладив широкий роман з доби Валленштейна. Роман ще недрукований. До друку дісталось лише кілька уривків і один розподіл видав автор, як самостійну новелу під назвою „Курер“. Чудова, прискаюча, сконцентрована мова. Зразки кажуть очікувати повісті більшого характеру.

Дуріх — це містик і віруючий католик. До недавна була це однією визначна голова, що нею хвалилося католицьке письменство. І знову здається мені вповні оправданою річчю, та в душі сучасної реакційної стабілізації, що між наймолодшою письменницькою генерацією знаходиться представник католицького містицизму: Й. Чеп. Його перший твір, збір новел (спомини молодости) зраджує велике знання мови.

А як додати до цього, що саме тепер цілий ряд письменників і поетів починає видавати свої зібрані твори (Ольбрахт, Тільшова, Махар, Дик, Найман, Шпрамек і інші), то стабілізаційні тенденції літературної сучасності виступають ще більш пластично.

III

Але також і на другому боці, в таборі тієї літератури, що вороже або що — найменше негативно ставиться до пануючої класи та її „супокою і порядку“, можемо ствердити вплив консолідації пану-

ючої системи. Оборонні позиції по відступі. Перегрупування, приготування. Перший раз від загибелі періоду „пролетарської поезії“ виказує творчість щось наче зародок нової широко пролетарської літератури, хоча відповідно до зміни положення ця література творить з іншого важкого матеріалу. Поки-що стоїмо ледви на початку нового розвитку, але тенденція процесу і його напрям стають ясні. Автори придивляються спершу до недавнього минулого. Війна, боротьба за національне визволення, створення республіки — усе це падає під гостру люпу. Ставляться питання, хто приніс себе в жертві, а хто збирав плоди. Секція історії боротьби за національну самостійність поступає вперед: товщ і мясо — надії і ілюзії починають відпадати, і на денне світло показується гола кість найсвоєріднішого розчарування пролетаріату, пролетаріату, здавненого по всім правилам буржуазією його нації. Література починає змальовувати те, що довершила політика.

Он тут Анна Марія Тільшова зі своїм двотомним романом „Гальди“. Острівський вуглевий басейн це сцена цього роману. Життя робітників, brutальне національне поневолення, безоглядний визиск, милітаризм і національне визволення це зміст цього твору, що поза своєю розтягнутістю — багато розпливчатих сцен, часто губиться гостра суцільна лінія розвою — є креацією, гідною уваги.

На цьому полі по ранішній невдалий спробі роману щастить лірикові Йосипові Горі (його остання збірка віршів, це було цілком вичерпання соціальної поезії) написати повістеву хроніку „Голодний рік“. Це історія малого чеського містечка за час війни і в перших повозних літах. Впливи війни на людей малого міста. Повільний розвал злодійського володіючого апарату, повільне кріплення опору зі сторони кинених на землю мас, це Й. Гора змальовує так само живо, як і велику менажерію австрійських бюрократів, багатих селян, безоглядних воєнних ліфрантів, жандармів і надутих учителів, що виступають побіч ряду типів придушеного пролетаріату.

Тут же Бенямін Клічка і Карло Нови зі своїми романами. Перший з історією легіонаря, що повертає до визволеної вітчизни і розчаровується („Броди“), другий з сільським романом („Пустеля Кржешін“). Якщо однак книжка Клічки, не дивлячись на зусилля автора, не перевищує міри середнього типу, то романові Нового треба признати якості більші, чим пересічні, вже хочби тому, що перед нами не конвенціональний сільський роман, але роман сільського пролетаріату, історія колонії добувачів каміння, випалювачів цегли і вапна та історія їх безнадійно сумного життя, що є ідентичне зі шматком хліба на день. Але не лише тому у творі слідно повну досягнень працю над новою та володіння предметом.

Клічка і Нови стоять, — це доказують їх останні твори — під міцним впливом Ванчури, найбільшого формалістичного таланту молодшої генерації. Ванчура працює тепер над великим романом з життя старої пражської ділянки сплавщиків „Останній суд“. Остання книжка Ванчури „Веселе літо“ це проста історія пригод малого товариства в маленькому містечку. Книжка показала Ванчуру з іншого боку, а саме — як гумориста. Бо донині його матеріалом було велике каміння і, як влучно сказав один критик, Ванчура працював методом тяжкою, як повітря. Малий твір написаний дуже граційно, зі звіреною повагою американських жаргінливих танцюристів або Чаплінівських фігур. Мова твору — як звичайно у Ванчури — переповнена апокаліптичним жаром патетичних пророків.

IV

Тут мав би стояти властиво огляд драм, але не має про що говорити. Ми завважимо лише, що Карло Чапек написав „Адама творця“ явно з тією метою, щоби всім невіжам потвердити, що бунт і революція по правді зайві, бо ми чейже мивемо у світі, найліпшому з усіх можливих.

В. Ванчури „Учителі і ученики“ це поезія, а не театральний твір. Навіть добра інсценізація не могли втримати на сцені цього твору. І проблема зводів генерації старшої з молодшою генерацією, що не думає по міщанськи, не є настільки цікава і в новий спосіб освітлена, щоби це виправдувало перенасичення ліризмом і брак динаміки.

V

Також і в ліриці слідні всілякого рода впливи цивілізації. На її наслідки реагує найсильніше наймолодший та найбільше життєздатний напрям ліричної поезії — поетизм.

Поетизм — ця діалектична реакція проти всякої ідеологічної (аразу національної, а потім соціальної) поезії, що свого часу проголосив „мистецтво життя і насолоди“, а поезію („продукт духової акробатики“, „нова мистецька форма образкової поезії“) хотів зробити предметом насолоди, пізнає так би сказати на тілі власних пророків, що в консолідованому міщанському суспільстві навіть ті революції є підозрілі, які обмежуються питаннями самої мистецької форми. „Хиби тієї (поетистичної) концепції“ — говорить напр. Б. Вацлавек, один з найліпших молодих критиків — „були в тому, що іще неприйшов час на цю поезію (поезія як предмет роскоші), така поезія буде правдоподібно поезією вирівнаного соціалістичного суспільства нового людства, про яке у своїх поглядах на майбутню культуру, говорив Лібкнехт, що воно віддасть себе поважній праці і веселому живанню“ — а в другому місці: „Не має і також не було ніякої кризи поетизму. Не було кризи „поетизму“, як чистого мистецтва, але була криза „поетизму“, як оптимістичного життєвого стилю. Бо в пору тимчасової релятивної стабілізації старого ладу, час завернув так бурхально, що це мусіло відбитися на творчості поетистів — непрограмово, але підсвідомо. Смутком, що залив їхні твори, відповіли вони на реакцію часу, тоді як у поетів старшого типу ця реакція виявила себе поворотом до романтичної суб'єктивістичної поезії“.

Але за тією першою загальною і в більшій частині справді несвідомою реакцією іде друга свідомо і зріжничкована. Меланхолійний смуток був іще цілком загальний: В. Незваль називав цілу книжку „Написи на могилах“: В. Завада свій перший дуже надійний твір „Панахидою“. Ф. Галас, другий талановитий дебютант (два вірші його книжки під назвою „Сепія“, а саме „Незнаний жовнір“ і „Мазурські болота“ належать до найліпших ліричних віршів останнього часу), попадає в похмурий смуток, що стирчить над землею, як періскоп. А Й. Зайферт закінчує свою останню збірку такими рядками:

Для смутку світу
мій любий поете
співають соловії але.

Смуток був загальний. Що по ньому приходить, це вже диференціяція. Незваль, цей знаменитий акробат слова — багатство його

образів і форм безконечне—хоче на місце вмираючого поетизму поставити щось нове... а саме синтезу чистої поетичної лірики і старшої традиції—і називає новий напрям сюрімпресіонізмом А Зайферт по подорожі довкола світу, по скоках у екзотику і по прогуляках на паризький захід вернув туди, звідки вийшов зі своєю першою книгою „Місто в сльозах“. До революції, до Москви, до пригнічених і бідних.—Дуже гарно в додатку до книжки „Соловей співає зле“ змалював цей розвоєвий шлях поета Й. Фучік темпераментний редактор найліпшого лівого літературного часопису в ЧСР („Кмен“): „Місто в сльозах“ збудоване з віри, зі слів і з есприту. „Соловей співає зле, бо він зрозумів багато річей. Там вела і несла хвиля революції, тут керує пізнання. Там була солодка і дитяча самопожертва, тут поміркованість останніх віршів є терпка і мужня. Це ріжниця між сном і пересвідченням“.

Відносно решти ліричної продукції, то сьогоднішній огляд, що має зазначити головні розвоєві риси, не може нею займатися. Треба лише згадати про гарну книжку Й. Гори „Струни на вітрі“, бо вона з точки формальної стоїть під сильним впливом поетичних тенденцій, а це добре свідчить про поета старшої генерації. Врешті-решт Гора провів рід чистого поділу між ідеологічною та чистою поезією. Він, побіч „Струн на вітрі“, видав том сатиричних тенденційних віршів під назвою „Із політичного храму“.

БЛОКРИНИЦЬКИЙ

Їжі Волькер

(з сучасного літературного життя чеського)^{*)}

Понад три роки тому умер після піврічної боротьби з рішучим приступом сухоти молодий чеський пролетарський поет Їжі Волькер (Jiří Wolker). Умер 23-х років життя, лише почавши літературну діяльність. Однак своїми двома книжками поезії „Гість до дому“ (Host do domu) і „Тяжка година“ (Těžká hodina), та книжкою драм „Три п'єси“ (Tři hry) заявив себе великим майстром слова. Ніс свої сили пролетаріятові, яко співробітник „Пролеткульту“ і активний організований член пролетарських — комуністичних лав. Соціальний напрямок поезій Волькера позначився з перших кроків його літературної діяльності. Був спочатку в літературній організації „Devětsil“. Ця організація спершу начеб-то розуміла всю вагу організації ідеологічного світу пролетаріату засобами мистецтва; принаймні викидала гасло горнутись до загального річища пролетарського життя. Але потім почалося у Волькера розходження з цією групою, коли остання збилася на роздоріжжя формалістичного мистецтва, поставивши своїм куміром модну французьку експресіоністичну школу Аполінера і віддалившись від живого життя пролетаріату на велику дистанцію „духової“ революції.

Волькер був нервами, кров'ю і мозком грядучого до своєї мети робітника. Він не міг годитись з тим, що мистецтво є особливий світ „для себе“ — безтенденційний, надкласовий; не шматок цілого життя; що для ідейної організації класи вистачить брошури і часопису, „в яких ми згодні працювати, як комуністи і приятелі пролетаріату“.

Уже ранні сюжети і композиція Волькеріві в першій його книзі „Host do domu“ глибоко соціальні. Далі він і в формі і в глибині змісту росте таким темпом, наче б, як влучно висловився автор одної помертної статті, творча природа спішилася дати якомога більше, передчуваючи такий короткий час.

В раніших своїх речах Волькер переважно лірик. Але це лірика колективна, суспільна. Форма у Волькера гармонізує цьому. Вона може підходити зовнішніми ознаками до експресіонізму, але по суті різниться від цього, відірваного від життя, світогляду характером змалювання. Відомий теоретик в чеській літературі Гоц (Götz) називає поезію Волькера „дійсним викупленням з абстрактності експресіоністичної поезії“. Образи і вислів Волькера прості, прозорі, сти-

*) Даючи місце цій статті про піонера чеської пролетарської поезії, Редакція не поділяє захоплення автором першою книгою Волькера: той символізм та експресіонізм, що виявилися в першій його книзі поезій, треба зарахувати до негативних рис Волькерівої творчості. Так само редакція вважає за потрібне зазначити, що не всі переклади цитат не дають справжньої уяви про творчість Їжі Волькера.

хійно-сильні, але свідомі, не сліпі. Підкуплююча прямота й ширість в підході до речей, надзвичайна м'якість, ніжність і чутливість. От його перші речі з циклю „Хлопець“—

Стану я меншим, а ще раз меншим,
аж буду найменшим на цілїм світі.
Уранці, на дузі, в літі
по квіту стягнуся найменшим
Зашепчу, як обіймуся з ним:
„Хлопчику босив,
небо рукою на тебе обперлося
капкою роси,
аби не спало.

Але швидко в житті і книзі молодий Волькер виростає. Творча душа його звертається від такої ніги і романтики до реальної дійсності. Вже на четвертій сторінці „хлопець“, навчений життям, кличе: „серце, змужній“—

Всі вже хлопці до-дому відїхали,
лиш я лишився в чужім місті.
А, клечаним днями,
Серце бажає назад все до мами,
аби вона добра, завше мила
його рожевою конвечкою напоїла
як за вікном квітку.
Два дні всі хлопці дома вже,
та буду я ще довго сам.
Вночі, як вікно відчиню всьому світу, небесам
умовляю: „серце, змужній же —
зазнайся з камінням“.
Дні чергою їдуть і їдуть —
в золоту вбрані вагони першої класи,
потягу свят.
Хлопець в полі мріяв — повезуть за китицю квітів,
або за сльозу, або за усміх,
але переїхали, не взяли,
не сказали нічого,
за собою лишили
лише світ сплутаний, чорним скували дороги.

Тут надзвичайно ніжно й майстерно змальований перехід від дитячого, чи юнацького світовідчуження до усвідомлення твердої дійсності. Дні чергою... мов вагони першої класи... Гадав повезуть за китицю квітів, або за сльозу, або за усміх. Але переїхали—не взяли, не сказали нічого... „Чудові образи дійсно відносять кожного в той рожевий час „усміху“... Яскраво поновлюється у кожного і та химерно-сувора, але приваблива своєю цікавістю, новиною незвіданого „дорога“ в боротьбу, напруженість життя, дійсності. Тому ця лірика Волькера така зрозуміла і рідна кожному, так відчувається загалом. Вже ця лірика не суто індивідуалістична, не „демонічно-самітня“, але суспільно-колективна. Волькер співає, як частка одного цілого. Він не світ для себе—він хіба може фокус людського напруження. Але скоріш він виклик. Фокус—це щось для Волькера задуше статичне.

Сонечко — поет великий
поезію написало
золотим пером
над землею — світом.
Чоловіки без піджаків,
Жінки в червоних запасах.

дітки на маминій сукаї
 цілий день
 лиш
 читають, читають, читають.
 На горбку, над полем
 хочу поезію ту читати
 звати,
 аби діди в селі аж на поріг вийшли
 і чули, що сонце написало,
 але слова є так великі,
 що не пройдуть моїми устами,
 і лиш чую, що я
 колос зряду,
 літера,
 кличний.

Тут яскрава суспільно-колективна свідомість. Волькер не титан. Він лиш „колос зряду“, — але колос“, по якому можна читати — він літерка. Більше — він велика літера, з якої починаються речення життя, а разом з тим він і „знак оклику“ на кінці цього речення. — Він колос зряду, — слова життя такі великі, що не пройдуть його устами. Але він не може не читати ту „поезію сонця“. Мало того — він не може не „звати“ і звати так, щоб „діди по селах на поріг аж вийшли“. А цих „дідів“, старих, глухих, пересічних людей так багато серед оточення, в якому живе Волькер. Цивілізоване середньо європейське міщанство так глибоко закупорилось в шкаралуцу буденного розрахунку, експлоатації і визиску. Нива ще не почата. Молодий Волькер є піонер. Він дійсно перший забойщик в організованому політично-суспільному мистецькому житті чеського пролетаріату. Він уявляє собі весь тягар праці.

На хресті з чотирьох цеглових стін
 день білий був ґратами простромлений,
 кров і вода
 вийшли з рани,
 кров і вода
 течуть по небу сім день.
 То жах в'язнень
 з тисячу хорими людьми,
 з десятима людьми, що вірять
 і товаришем, якому замкнули тут світ широкий
 за те, що має двадцять років.
 Самов'язнення.
 Тихо тут,
 морочно тут,
 вузько тут.
 Думки завше тяжко вертають,
 як воїни з бою ранені до лазарету,
 лазарет той — хатина занедбана дома,
 а мати з руками заломленими — рана на тілі.

 Сонце,
 вдар всім промінням!
 Цей в'язень сам, як в землі те насіння.

Це художній правдивий образ умов, в яких доводиться працювати молодому революційному забойщикові серед міщанського суспільства. „Жах в'язнень з тисячу хорими людьми — з десятима людьми, що вірять“ — це обставини боротьби за визволення людини від ярма капіталістичного ладу і створення працюючого колективу. До останнього вже є передумова. Зерно вже посіяно і доволі густо. Як активний член робітничого чеського колективу, Волькер знає своє

майбутнє. Густо засіяна вже країна бойовими фабзавкомками. Потрібне лише сонце. Бажання розправити крила таке сильне, що не чекається, не того звичайного сонця хочеться, що поволі виходить з-за обрію і пригріває, злязючи золотим жучком до гори — хочеться сонця раптового, рветься радісний вигук: „Сонце, вдар!“

Боротьба в лавах організованого робітництва, це сенс життя, це істотна потреба натури Волькера. Дитину поставили в умови романтично-обивательського виховання і оточення. Але основна природа його в боротьба, організований похід в бурі й бої за визволення пролетаріату. Дійсно романтична доба — це щось чуже для нього. Це якась казка, в якій він грав одну роль, зайшовши в ту країну на час в гості. Але це не надовго. Ось в поезії „Host do domu“ (від якої назва цілої збірки) молодий поет знаходить свій шлях, своє завдання —

... На кам'яному тротуарі
пінаєш свято найкраще.
І ми пізнали це — Ходім, одначе,
на шлях святого світу.
Дорогу там до нього нехвибно ми побачим,
не одна ж є зірка,
але зір тисячі
добре нас поведуть від тебе на всі боки, білий місяцю,
бо у всіх сторонах наплотилось
наймитів.
На кінці, між села
казка квіт весела,
а тут в передмісті
біда, нещастя в алісті.
В обличчя змореній родині
карасинова лампа вічно світить
З голодними себе тут хочемо наситити —
тут наша перша зупинка.

І це „зупинка“ на весь час творчості Волькера. Це поворот „до дому“, звідки він, що правда, не відбився, але міг би відбитися і заблукати в міщанському оточенні. Боячись уже самої думки про цю можливість, молодий поет проглядає ще раз свою думку і находити себе, — він є частина нового виростаючого пролетарського колективу.

На майдані вигравають коляди
три пресмутні сурми:
туман, болото, сніг.
В закутку мережка —
веде до халупи стежка.
Справді новий чоловік в світ по ній прийшов
розкидає білий крик на стіни голі,
Що вже є тут
малий, живий, з бої
матчиних страждань спогаданий.
Що народився з рапи —
так на неї лише і так зігріває
з одного боку кров,
Пан - біг з другого боку.
Святий Степане,
сумний ти день приніс у жбані,
чоботи рвані дітками плачуть,
але ж є вдячні слухачі
посольства радісного
хлібця на чорній масі принесеного,
тому що найближче сурм твоїх пресмутних
Є: туман, болото сніг.

Другу свою збірку „Těžka hodina“ Волькер починає в певній свідомості природи і значіння своєї першої романтично-юнацької доби. Коли перша збірка носила характер лірико-соціального — то в другій Волькер підходить безпосередньо до організаційних питань і бойових завдань організованого пролетарського суспільства. В першій же поезії Волькер змальовує смерть хлопчатого серця в собі і народження мужнього —

Хлопче, серце в пісенька на зачатку,
плін для замку, який дав би людям таке м'яле свято,
але мужнє серце то є руки з мозолями,
кров'ю своєю до цегли проболить,
аби тут стояла хоч дісна хатина при дорозі
для стомлених путників в жарі чи морозі...

Сюжети в другій збірці Волькера всі суспільного, соціального характеру. Поет бере питання не абстрактно, не взагалі розв'язує чи старається найти дорогу до вирішення їх, але зупиняється на окремих конкретних шматках побуту робітництва. В нього художньо змальовані окремі епізоди життя, які в загальній мозаїці дають повну картину, дух і характер оточення, в котрому обертався Волькер. Тому всі речі Волькера такі цікаві, живі. Окремими реально-побутовими штрихами поет начеркує розв'язання великих загальних проблем. Саму форму підбирає Волькер найбільш відповідну — епічну баладу.

Можна намітити дві основних проблеми у Волькера — це проблема відносин чоловіка і жінки в умовах матеріальної бід і сама ця економічна біда пролетаріату взагалі. Відмінна риса Волькера є та, що він всюди підносить тяжкі сторінки пролетарського побуту, болючи своєю чутливою душею над нуждою і горем поневоленого робітника.

В „Баладі про ненароджене дитя“ Волькер доймаюче змальовує кризу цього зв'язку — родинного життя в умовах тяжкої економічної дійсності.

... і вбогі сміють кохатись,
з кохання чоловік народився,
за місто йшли, а вечір за обрій котився...
... Сонце вже не світить
зорі вже не зоряють,
пішли до лікаря
укоханці два...
... то не гріх
лиш біда то.
Сонце на землю світило
а дерево зісталось лісе,
люди на землі кохаються,
а дитина не народилась...

Волькер не лише відкриває всюди ці сумні картини життя пролетаріату. Він активний і зве до активності в перебудові цієї ганебної дійсності. Баладу „Про повість на горі“, змальовуючи всю цю жахливу дійсність, він кінчає —

... Браття...
... дорогами до дому айдіть, розійдіться по цілій землі,
з погаслих очей виприсніть новими галузями,
світ для себе здобудьте в однім переможнім бої...

Це вже не лише відображення побуту пролетаріату, не лише психологічний аналіз його класової свідомості і поведінки в сучасній реальній ситуації капіталістичного Заходу, — це запальний заклик до активного кроку, до чину. Подібний заклик появляється тоді, коли попередня робота уже зроблена. Волькер в оточенні робітництва свої батьківщини дійшов шляхом аналізу суспільно-економічного життя до потреби і зваги на цей заклик. Почуваються сили, і певність в успіху чину згучить голосною домінантою. Це заклик, але заклик з упевненням в перемозі світ збудує в... бої“.

В „Баладі про сон“ (присвяченій поету Яну Зайферту) Волькер змальовує сон — мрію Яна, що живе „в брудній улиці на передмісті“. — Це сон і всього пролетаріату, який ще не мав цього „переможного бою“.

... З фабрики, з-під стріхи йдуть робітники,
твердість їх життя вилася до руки,
вони мали ті они прекрасні, тягу їх пізнали,
сьогодні журавлем зведуть їх — витешуть на скали;
то люди з м'яса — кости, творіння світу — вічно спять,
позбавлять себе тим від снів, що їх здійснять,
не лише мають добре серце, кулаки теж добрі,
бо йдуть по світі, а на світі щастя створять лиш
хоробрі...

Тут упевнена в перемозі спокійна психологія пролетаріату. Він почуває всю правду за собою і силу, щоб здійснити свої соціально-правдиві завдання. Пролетаріат має не лише добре серце, окрилене великими надіями, але і... „кулаки теж добрі“... для здійснення своїх надій і розв'язання положених на нього великих проблем.

В „Баладі про очі кочегара“ Волькер художньо являє велику тайну перетворення праці робітника в матеріальні блага для задоволення потреб людини. Це найглибша змістом і найбільш художня річ Волькера. Тут змальовується, як в ночі, тоді, коли все вже втихне і засне, кочегар електричної станції Антонин вкидає в піч з кожної лопатою угілля частину сили своїх очей, щоб взяти її очі мільйонів —

... що світло родиться лише від чоловіка
з вугіллям завше кине шмат очей крізь віки...
аж поки —
... товариші робітники,
сліпий — не бачу...
... робітник смертний,
а праця жива,
Антонин умірає,
а казан співає...

Поезія молодого Волькера, по справедливості найвидатнішого з чеської пролетарської по духу літературної сем'ї, теж не смертельна. Але надірвання цією працею лягло сумом великої втрати.

Вдячний організований чеський робітник в лиці „Пролеткульту“ протягом 2 тижнів в смутку поминав цю втрату відчуттями, академіями, виставами його п'єс і т. и. В п'яти томах виходить посмертне видання його творів, як тих, що вже були друковані, так і недрукованих.

М. ВАНЕК

Економічні проблеми Чехо-Словаччини:

Пробуючи схарактеризувати в цій статті коротко головні риси чехо-словацького народного господарства і завдання, що стоять перед ним, ми повинні поперед усього зауважити, що поправно розуміти окремі розділи чехословацької економічної проблематики можливо тільки при тій неодмінній умові, коли ми будемо їх розглядати не як суто „чехо-словацькі“, а навпаки, коли ми спробуємо знайти зв'язок, яким вони зв'язані з черговими економічно-політичними процесами цілої, принаймні Середньої, Європи. Цей підхід до питання в даному разі диктують не тільки самі від себе зрозумілі методологічні міркування економічної аналізи, яка вже давно мусіла вийти з тісних меж „національної“ економіки. В даному разі ми маємо на увазі, головню, факт, що чехо-словацьке господарство перебуває нині останню фазу періоду організації Чехо-Словацької республіки, як самостійної економічної одиниці, що виділилася 1918 року з колишньої Австро-Угорщини. Основні характерні риси цього періоду — то є ланка в ланцюгу тих дуже великих змін, що відбувалися й відбуваються в політичній й економічній організації Середньої Європи за час, що минув від моменту, як ліквідовано світову війну.

Колишня австро-угорська монархія мала 52 мільйони людності на території в 560 000 квадратних кілометрів. З тої кількості припадає на Чехо-Словаччину 14,4 мільйонів людності на території в 140 000 квадр. кілометрів, отже майже 28% людності і 26 відсотків території. Із загальної кількості 14,4 мільйонів — 38,6% людності робить коло землі і 38,8% припадає на промисловість, що показує промислово-аграрний характер народного господарства. (Австро-Угорщина була далеко більше аграрною державою і 55% її людності робило в сільським господарстві).

Перед тим, як перейти до актуальних проблем чехо-словацької економії, ми повинні в загальних рисах характеризувати окремі галузі господарства.

Розгляньмо спершу сільське господарство. Структура сільського господарства ЧСР дуже розмаїта. У західних країнах — у Чехії та Моравії — воно більш розвинене й організоване, ніж у східних — в Словаччині та Підкарпатській Україні, де ще переважають старі форми, так званого, екстенсивного господарства. Промисловість зосереджена, головним чином, у західній частині ЧСР, як показує таке відсоткове співвідношення людності, що живе з хліборобства, до загальної суми людності (= 100%):

Чехія	29,8 ⁰ / ₀
Моравія	36,2 ⁰ / ₀
Словаччина	60,6 ⁰ / ₀
Підкарпатська Україна	67,8 ⁰ / ₀

Як бачимо, що ближче до Сходу, то більший відсоток людности робить коло землі.

Для сільського господарства характерні, перш за все, дані а розподілу культур, які для всієї Чехо-Словаччини складають такі цифри (за даними статистики за 1926 рік):

Рід культури:	Вимір у гектарах *)	Обчислення у %
Орна земля	5,912,265	42,2 ²⁰ / ₁₀₀
Постійні луки	1,382,006	9,8 ⁸ / ₁₀₀
Сади	147,406	1,0 ⁰ / ₁₀₀
Виноградники	16,881	0,1 ¹ / ₁₀₀
Пасовища	1,197,615	8,6 ⁰ / ₁₀₀
Ліси	4,651,819	33,2 ² / ₁₀₀
Озера й болота	77,688	0,6 ⁰ / ₁₀₀
Земля під будівлями та неродюча	649,330	4,5 ⁰ / ₁₀₀
Разом	14,034,910	100,0 ⁰ / ₁₀₀

Треба, проте, мати на увазі, що ця загальна картина в деяких частинах Чехо-Словаччини міняється. Так, наприклад, у Моравії орна земля становить майже 52%, а ліси тільки 28,7% всієї території, у Підкарпатській Україні орна земля, навпаки, становить тільки 17,3%, а ліси — майже 50%. Але все ж вище подані цифри показують, що Чехословаччина має великий простір орної землі й багата на ліси, приступні для індустріальної експлоатації, за винятком Підкарпатської України.

Як стоїть справа а постачанням населенню продуктів сільського господарства? Чи спроможна Чехо-Словаччина прогодувати своє населення продуктами власного сільського господарства? На це питання треба дати негативну відповідь. Докладніше його висвітлюють такі дані.

Що до збіжжя, то ми бачимо таку картину: коли взяти за основу обліку річну потребу чеської та моравської людности в пшениці та житі на одну людину в два метричних центнери на рік (у Словаччині й Підкарпатській Україні, з огляду на більше споживання кукурудзи, тільки 1 метр. центнер на рік), то ми бачимо, що річну потребу Чехо-Словаччини у згаданім збіжжі треба числити в 25,2 мільйонів метр. центнерів. Пересічний урожай дає щось 24 мільйони метр. центнерів; з цієї кількості йде, після одліку 10% на насіння, на внутрішнє споживання близько 21,6 міль. метр. центнерів — отже, теоретичний річний хлібний дефіцит вносить 3,6 мільйонів метр. центнерів, що становить 15% цілої продукції збіжжя. Справді ж цей дефіцит у 36.000 вагонів останніми роками фактично збільшувався; довіз зазначеного збіжжя, а разом і борошна, якщо перевести його на збіжжя, досяг, напр., 1927 неурожайного року 85.000 вагонів. Із сказаного виходить, що Чехо-Словаччина є постійний покупець хліба на світовому ринкові.

Щось подібне бачимо і в постачанні країні м'яса та жирів. Скотарство виявляє взагалі тенденцію до зростання кількості худоби, як видно з порівняння відповідних цифр 1920 — 1925 року:

	1920 року	1925 року
Ковей	590,687	740,202
Рогатої худоби	4,376,763	4,691,302
Овець	985,526	861,128
Свиней	2,052,687	2,539,201

*) Гектар = 10,000 кв. метрів = 0,915 десятини.

Проте, довіз худоби у Чехо-Словаччину, який постійно зростає, доводить, що власна продукція худоби в країні далеко не може задовольнити внутрішньої потреби на худобу — це показують такі дані

	Довіз рога- тої худоби:	Довіз свиней:
1920 р.	4,000	13,000
1921 р.	3,000	27,000
1922 р.	95,000	253,000
1923 р.	122,000	229,000
1924 р.	190,000	228,600
1925 р.	168,400	403,600
1926 р.	77,000	433,847

Коли взяти до уваги, що колишня Австро-Венгрія довозила, перед війною 40.000 голів рогатої худоби й 55.000 свиней, то ми бачимо, що довіз Чехо-Словаччини далеко перебільшує довіз цілої колишньої Австро-Венгрії; це знов показує на те, що Чехо-Словаччина тепер одрізана митними бар'єрами від своїх колишніх джерел сільсько-господарських продуктів. При цьому треба відзначити факт, що справжні джерела це в, перш за все, не суцесійні держави (цеб-то держави — спадкоємці, що належали раніш разом з Ч. С. Р. до складу Австро-Венгрії), а навпаки, Польща, Румунія й Латвія. Чехо-Словаччина стоїть після Англії й Австрії на третім місці, як покупець заграничної худоби в Європі.

Після війни, по 1927 рік включно, спостерегалася в сільському господарстві тенденція до збільшення засівної площі технічних культур, головно, цукрового буряка, коштом зменшення засівної площі пшениці та жита, про що свідчить така таблиця:

	Площа засівна (в гектарах):			
	Пшениці:	Жита:	Цукр. буряк.	Картоплі:
1920 р.	636,700	909,800	209,900	606,800
1921 р.	630,200	883,700	221,000	637,700
1922 р.	618,200	881,400	210,200	650,300
1923 р.	609,800	860,100	232,500	636,600
1924 р.	606,800	838,900	302,700	634,500
1925 р.	617,400	846,000	311,700	—
1926 р.	623,500	831,400	264,700	—

З моменту запровадження 1925 року т. званого аграрного охоронного мита на збіжжя при одночаснім погіршенні надзвичайно сприятливої кон'юнктури, яку мала тоді продукція цукру, ця тенденція, як видно з поданої вище таблиці, припинилася.

У зв'язку із загальними тенденціями розвитку сільського господарства в Чехо-Словаччині цікаво було б подивитися, як відбулася на продукційності та організації сільського господарства переведена в 1918 — 25 р. р. земельна реформа. На жаль, тут немає досі ніяких докладних даних, тому ми мусіли обмежитися тільки свідченнями загального характеру. Земельна реформа переводилася на підставі таких принципів: усі мастки розміром над 150 гектарів орної або 250 гектарів іншої землі були оголошені „одібраними“. Держава залишила собі право націоналізувати землю, забрати її в своє розпорядження й розподілити між новими власниками. Таким чином оголошено, що належить вилучити з володіння попередніх власників:

	Гектарів:	% загальної площі відпо- відних культур:
Орної землі	1,028,243	17 ⁰ / ₁₀₀
Лук	201,445	14 ⁰ / ₁₀₀
Пасовиськ	181,360	15 ⁰ / ₁₀₀
Лісів	2,453,465	53 ⁰ / ₁₀₀
Іншої землі	98,551	14 ⁰ / ₁₀₀
Разом	3,963,064	28,2 ⁰ / ₁₀₀

Розподіл орної землі тепер вже закінчений. Загальна кількість конкурентів виносила 380.000 чоловіка, з них задоволено 240.000 чоловіка (60%). Згідно запевнення офіційної статистики земельна реформа охопила близько 20% сільської людності або 75% цілої людності республіки взагалі. Проте, треба мати на увазі, що зацікавлена в одержанні землі людність переважає більш, як у чотири рази кількість осіб, що виступали, як конкуренти. Причина цього явища в тому, що землю відбирали в дідичів і розподілено не без плати, а за гроші. Звичайно, що серед 1.300.000 селян — власників „карликових“ господарств розміром від 0,5 до 2 гектарів, і 500.000 безземельних селян — наймитів, отже серед 1.800.000 чоловіка, що потрібують землі, знайшлося тільки 380.000 „платоспроможних“ конкурентів, та й з них задоволено тільки 60%. Земельний голод є хроничний і досі, не зважаючи на переведення земельної реформи. Дослідити докладніше практичні наслідки земельної реформи, як уже говорилося, нині неможливо, бо намічений 1926 року перепис стану сільського господарства перенесено на 1930 рік. Але все-ж можна сказати, що земельна реформа спричинилася до великого збільшення товарної продукції свиней, птиці й масла при одночасному невеликому зменшенні продукції високої якості культур, напр. солодильного ячменю.

Описавши коротенько основні риси, що характеризують сільське господарство Чехо-Словащини, тепер ми переходимо до промисловості. Велика частина, а саме 75—80%, промисловості Австро-Венгрії була зосереджена на території, яка увійшла до складу Чехо-Словащини. Якщо згадати те, про що ми говорили раніш, а саме, що із загальної кількості австро-венгурської людності, а значить також із загального внутрішнього споживчого ринку споживання припадає на пайку Чехо-Словащини тільки 28%, то ми зразу помітимо диспропорцію в продукційно-споживчих відносинах нової економічної чехо-словацької одиниці, диспропорцію, яка є джерело другої основної проблеми чехословацької економіки — боротьби за ринок збуту для виробів промисловості.

Розмірно високий рівень, якого досягла чехословацька промисловість в техніці й організації, залежить від наявності сприятливих природних умов: багатство копалин, вугілля та руд, лісів й великого запасу воїяної сили. Із ділянок промисловості, що обробляють сировину місцевого походження, треба відзначити: сільсько-господарську промисловість (особливо цукрову, спиртну і т. инш.), деревообробну промисловість, продукцію паперу й целюлози, порцелянову й керамічну промисловість. У групі промислових галузей, що обробляють

сировину як місцевого, так і закордонного походження, треба відзначити продукцію заліза й сталі — навіть спеціальних гатунків високої якості, — машинобудівничу промисловість (особливо продукцію засобів виробництва, технічного устаткування фабрик, вагонів, сільсько-господарських машин), продукцію скла для вікон та дутого, шкіряну промисловість.

У третій групі галузей промисловості, що обробляють сировину майже тільки закордонного походження — окреме місце має текстильна промисловість як бавовняна, так і вовняна.

На жаль, ми мусимо заявити, що ми не маємо змоги характеризувати продукційну спроможність і фактичну продукцію окремих галузей промисловості хоч трохи докладними статистичними даними, бо офіційної виробничої статистики, за невеликими винятками, немає. Проте, зважаючи на той факт, що більшість галузей промисловості мусять збувати 70—80% своїх виробів за кордон і таким чином є переважно експортні, ми можемо для досить докладного визначення кон'юнктурних кривих, використати дані зовнішньої торгівлі. Газуючись на дані про довіз промислової сировини і про вивіз фабрикатів, а також на дані про продукцію, оскільки такі є взагалі, ми дістаємо таку картину продукційності чехословацької індустрії (продукція 1913 р. = 100):

1913	100
1920	58
1921	63
1922	51
1923	60
1924	81
1925	85
1926	75

Ми відразу бачимо, що за весь час існування Чехо-Словаччини, як самостійної держави, промисловість не годна розвинути свої продукційні сили бодай в передвоєнному розмірі. В часі т. зв. дефляційної кризи (1921—1923 р. р.) продукційність впала до 50% передвоєнної. Відтоді, навіть 1925 року, що був роком найвищої кон'юнктури, досягнутої після війни, не вдалося промисловості працювати на всі 100%. Промисловість спромоглася 1925 року використати тільки $\frac{4}{5}$, а 1926 року тільки $\frac{3}{4}$ свого продукційного апарату.

Натурально, що така хронічна економічна криза дуже несприятливо відбивається на житті трудящих мас. Безробіття за всіма своїми наслідками є хронічне явище, хронічна проблема чехословацької економіки. В часі дефляційної кризи офіційна статистика показувала, що кількість безробітних перевищувала 350—450.000 чоловіка. Відтоді паралельно піднесенню зазначеного вище продукційного індексу виробництва, відбувалося спадання кількості безробітних, як показує дана таблиця:

Січень 1924 р.	193,105
Липень	79,376
Січень 1925 р.	83,631
Липень	42,036
Січень 1926 р.	61,213
Липень	71,545
Січень 1927 р.	83,271

Зрозуміло, що подані вище цифри треба розглядати не як абсолютні; за довідкою, що ми одержали від професійних спілок¹⁾, фактична кількість безробітних перевищує в півтора, а навіть і два рази показані вище цифри; але все таки вони можуть досить докладно характеризувати загальну динаміку безробіття. Отже, ми бачимо, що запасна армія праці останніми часами від моменту порівняючи найкращої кон'юнктури 1925 року збільшилася майже удвоє.

Вважаючи, що розмір цієї статті не дає нам можливості докладніше сказати про стан окремих ділянок промисловості, ми тепер перейдемо безпосередньо до розгляду причин описаних явищ і обмежимося що до характеристики окремих ділянок промисловості одною тільки довідкою загального характеру: все, що говорилося вище про рівень продуктивності, стосується, головним чином і найперше, до легкої індустрії, що продукує речі споживання. Тяжка індустрія (за винятком вугільної промисловості, якої критичний стан залежить від причин загальновідомого світового масштабу), що продукує засоби виробництва, перебуває характеризовану вище кризу трохи слабше (причини цьому дивись далі).

Отже, із сказаного виходить, що чехословацька промисловість, після 1925 року виявляє гостре спадання кон'юнктурної кривої та хроничну кризу збуту, яка залежить, з одного боку, від змін на світовому, особливо ж, середньоевропейському ринкові й, з другого боку, також і від внутрішніх умов, до яких належать також і обставини, залежні від специфічних тенденцій економічної політики владущих клас Чехо-Словаччини.

Візьмімо перш за все, першу групу депресивних факторів, які витікають із змін, що сталися протягом останніх років у міжнародних стосунках, особливо в зовнішньому товарообороті Середньої Європи, й які прямо або посередньо зачіпають чехословацький економічний комплекс. Коли поглянути на зовнішню торгівлю ЧСР, то ми побачимо таку картину:

Перше місце у зовнішнім товарообороті має Германия та Австрія (кожна з них по 20% чехослов. експорту та імпорту); на другім місці стоять Англія й Венгрія (6—8% експорту); на третьому місці стоять останні дві з держав — спадкоємців — Південна Славія та Румунія — плюс Польща й ПАСШ (4—6% зовнішнього товарообороту), а далі йдуть Франція, Швайцарія, Голляндія, Італія (2—4% товарообороту); СРСР, Бельгія, Египет та інші країни фігурують у товарообороті 1—2% гуртового експорту.

Протягом перших післявоєнних років торговельна політика ЧСР, у згоді і загальною політичною орієнтацією держави, яка що-йно розвинулася, орієнтувалася на Захід. Проте, швидко виявилось, що така орієнтація є шкідлива для життєвих інтересів країни. Тому, на зміну добі західницької орієнтації, з'явилося прямування утворити більш реальну торгово-політичну програму, яка б звертала належну увагу на взаємовідносини до держав-сусід. Досі ця „зміна віх“ устигла виявитися тільки в уложенні майже зо всіма відповідними країнами торговельних, що містять у собі принципи найбільшого сприяння в митних та інших справах. А втім, система торговельних, що містять

¹⁾ Дані Держ. Статист. Управління показують кількість осіб, що заявили на біржі праці про своє бажання мати роботу й не дістали її.

принцип найбільшого сприяння, як виявилось, особливо після 1925 року, коли Німеччина вийшла з-під впливу деяких торговополітичних статей Версальської мирної угоди, не могла розвинути економічної кризи збуту промислових виробів. Бо, з одного боку, „природні“ ринки збуту, щоб-то держави-спадкоємці, що колись купували в ЧСР були складовими частинами однієї митної території, відірані тепер митними бар'єрами і намагаються створити свою власну промисловість, яка б продукувала речі споживання. Так, напр., Південно-словація, Румунія, Болгарія й поряд з ними Англія, яка ввозить великий відсоток чехословацького цукру — швидко будують тепер свою власну цукрову промисловість; Венгрія та Південно-словація утворюють свою текстильну промисловість і т. инш. і т. инш. Процес індустріалізації аграрних держав-спадкоємців і зв'язані з ним тенденції протекціонізму, що ведуть майже до періодичного підвищення митних ставок у придунайських держав — ось перше з основних джерел промислової депресії в ЧСР. Друге з них є конкурентоспроможність, що ввесь час підвищується; Німеччина намагається з безперервним успіхом здобути свої передвоєнні ринки збуту і має для того промисловість далеко кращу з технічного боку і більш раціоналізовану, ніж чехословацька. Досить показати на ці дві причини сучасного депресивного стану чехословацької промислової кон'юнктури, щоб переконатися в тім, що промислова криза ЧСР, безробіття і зв'язані з ним проблеми стануть на довгий час у майбутньому постійними, хронічними проблемами чехословацької економічної політики, бо обидві ці причини не є ні в якому разі короточасні й лежать майже цілком поза сферою чехословацького впливу. Що до першої з показаних причин, то Чехо-Словачина може надіятися тільки на невелике поліпшення, якщо їй вдасться уложити митно-тарифні торговельні угоди, які можуть зменшити придунайські митні тарифи. Але як вся „балканізована“ Середня Європа, що розпалася на цілу низку малих держав, перебуває цілком під впливом західних імперіалістичних великих держав, які зацікавлені у вільній експлуатації середньоевропейських ринків, то тенденція до утворення особливого митного союзу держав-спадкоємців, що надавали б одна одній митні вигоди, до яких не можна було б застосувати статтю про найбільше сприяння з боку Франції, Англії й решті „третіх“ держав, навряд чи може здійснитися. Що ж до другої з показаних причин кризи — германської конкуренції, то доводиться гадати, що Чехословачина раз на завжди повинна зважати на тиснення германської конкуренції на заході, в середній та східній Європі, як на постійне явище, якого зараз після війни не було тільки в наслідок тимчасових й виключно післявоєнних обставин. Останнє теоретично було давно ясно, бо здійснення плану Давса неминуче повинне було прискорити темп, з яким Німеччина буде прагнути поновити свій експорт промислових виробів.

Все це разом повинне було б сприяти прискоренню чехословацької торговополітичної орієнтації на Схід, зокрема на СРСР, і з другого боку, скерувати лінію внутрішньої економічної політики до можливо більшого підвищення місткості внутрішнього ринку. На жаль таких тенденцій в офіційній чехословацькій політиці досі немає.

Владущі класи у ЧСР — основна складова частина всіх коаліційних урядів то є аграрна партія — не мають систематичного економічного програму. Зокрема ж у розв'язанні питань місткості внутріш-

нього ринка переважають інтереси аграрного характеру, через те, напр., уряд міг накласти 1925 року на довіз збіжжя й борошна мито, не зважаючи на те, що штучне задержання цін сільськогосподарських продуктів на рівні, який перевищує рівень світового ринку, мусить відбитися на ціновім рівні промислових виробів і отже мусить заважати підвищенню конкурентоспроможності на закордонних ринках; не казати вже й проте, що запровадження аграрного мита в ЧСР підсилює такі шкідливі тенденції митного протекціонізму в країнах середньої Європи. Аналогічне явище, що йде всупереч життєвим інтересам країни, ми спостерігаємо в будівельній діяльності. Житлова крига, якої поступове усування через планомірну будівельну діяльність могло б дати роботу протягом багатьох років майже цілій сучасній армії безробітних і сприяти поліпшенню кон'юнктури десятка промислових ділянок, залишилася за два останні роки поза сферою уваги чехословацьких урядів. Аж на початку 1927 р. уряд вніс до парламенту проект закону відносно кредитування будівельної діяльності, який, проте, не може розв'язати навіть одної десятої чергових будівельних завдань.

Таким чином, розв'язання основних промислових завдань віддається на волю „капіталістичної стихії“ як своєї, так і закордонної. Протягом останніх двох років спостерігається процес картелізації й певної концентрації всіх основних галузей промисловості; картелізація обмежується, головню, тільки спільним визначенням умов продажу окремих самостійних підприємств, не чіпаючи, як загальне правило, питань самого виробництва; тісніша концентрація в формі трестів відбувається у тих ділянках виробництва, які підпадають під вплив чужоземного капіталу. Проте, треба відзначити, що остання форма концентрації далеко не набуває, через відсутність на чехословацькому грошовому ринкові вільних капіталів, таких розмірів, які ми звикли бачити в країнах багатіших на капітали. Цілком зрозуміло, що процес картелізації, хоч він у деяких галузях (як напр., у сталевій промисловості, в продукції дроту, рейок, труб, емальового посуду, суперфосфатів і в лісовій промисловості) відбувається не тільки в національному, але й у середньоевропейському, а в деяких випадках навіть і в континентально-європейському масштабі, абсолютно не може розв'язати питання планомірного співробітництва „економічних одиниць“, що виникли в Середній Європі. З цього погляду провідні капіталістичні кола далеко більше покладаються, як на „засоби для підвищення своєї конкурентоспроможності“ на постійне зниження життєвого рівня трудящих мас. Досить констатувати, що Чехо-Словаччина, за офіційним звітом Міжнародного Бюро Праці при Лізі Націй, стоїть що до робітничої зарплати на чотирнадцятому місці, отже на одному з останніх місць, серед європейських держав. Цей факт не потребує коментарів, бо він з достатньою виразністю висвітлює систему економічної політики урядових клас Чехо-Словаччини.

Що ж до зовнішньоторговельної орієнтації ЧСР, то доводиться відзначити, що протягом двох останніх років досить значна частина торговопромислових кол висловлюється за „східню орієнтацію“, і зокрема за визнання СРСР де юре: цій орієнтації не мало допоміг розвиток торгових стосунків з Радянським Союзом. Проте, з причин, розгляд яких не входить у рамки цієї статті (ми тільки коротко зауважимо, що вони полягають, головню, у повній залежності зовнішньої політики ЧСР від капіталістичних держав Заходу і, з другого

боку, в деяких особливостях внутрішнь-політичного режиму), ми бачимо, що ця „східна орієнтація“ зовсім не відбивається в офіційній політиці. ЧСР є, між промислових держав Європи, остання, яка ще й досі не визнала СРСР де юре. А проте, коли взяти до уваги завоювання час, то ми легко можемо переконатися, що Чехо-Словацьчина, раніш чи пізніш буде змушена стати на цей шлях. В цьому нас переконують такі міркування:

Чехо-Словацьчина, яка покриває свій щорічний хлібний та м'ясний дефіцит довозом з-за кордону, а з другого боку, шукає, зважаючи на індустріалізацію придунайських і балканських аграрних країн, чим раз дальших ринків збуту, повинна буде нарешті орієнтуватися на джерела сільсько-господарських виробів і промислової сировини (див., напр., на чим раз більший експорт радянських нафтових продуктів до ЧСР) і на надзвичайно місткі ринки збуту промислових фабрикатів, що знаходяться на території СРСР.

У цьому відношенні для Чехо-Словацьчини дуже цікава особливість Радянська Україна й решта частин СРСР, що лежать над Чорним морем. Коли взяти до уваги, що Чехо-Словацьчина з'єднана з Чорним морем найбільшим у континентальній Європі засобом водяного транспорту, Дунаєм, то ми з певністю можемо сказати, що згадана раніш перспектива базується на дуже сприятливих природних засновках. Ми бажали б привернути увагу українського читача особливо до останньої умови, а саме, до т. званого дунайського питання.

Назвавши вище Дунай „найбільшим засобом водяного транспорту“, ми дуже перебільшили роль, яку Дунай тепер фактично відіграє. Бо дунайський транспорт далеко ще не використовує всіх можливостей, а є, головним чином, засіб дрібного берегового каботажу в межах окремих придунайських держав (Австрії, Чехо-Словацьчини, Венгрії, Південнослов'яв, Болгарії та Румунії) і тільки почасти є засіб міжнародного сполучення. Зокрема ж, роль Дунаю, як ланки, що сполучає Середню Європу з Чорним морем, є майже ніяка. Причини цьому — дуже різноманітні. Історично це пояснюється тим, що австро-венгерські уряди старалися зміцнити позиції австрійських портів в Адріатичному морі, Трієста й Фіюме, всілякою допомогою, тарифною політикою і т. инш., скупчуванням вантажів, призначених для Сходу, у названих портах. Цим пояснюється й те, чому Австро-Венгрія не звернула потрібної уваги на переведення робіт, потрібних для того, щоб Дунай зробився приступним з Чорного моря для суден, яких тонаж вищий за 600 — 700 тон.

Післявоєнний процес „балканізації Середньої Європи“ утворив для такого використання Дунаю мало сприятливі умови. Малі держави, що постали на берегах Дунаю (кожна зокрема), не чуються на силі, щоб вжитися до поглиблення дунайського річчя і т. инш.; для цього потрібне було б тісне співробітництво всіх придунайських держав, — але інтереси їхні в цім обсягу не можна вважати гармонійними: промислові держави горішньої частини Дунаю (Південна Німеччина, Чехо-Словацьчина та Австрія) зустріли б появу в Середній Європі здешевленої, за допомогою дунайського транспорту, пшениці, худоби, нафтопродуктів зовсім инакше, ніж країни, прилеглі до долішньої частини Дунаю, які в цьому відношенні є конкуренти Радянської України.

Поза тим, 1918 — 1922 роки дуже збільшили вплив французького та англійського капіталу в дунайських пароплавних товариствах.

Франція та Англія встигли протягом згаданих років купити велику частину акцій дунайських пароплавних товариств, змагаючись за переважний вплив на Дунаєві. Через цей антагонізм ні та, ні друга імперіялістична держава не здобула гегемонії; проте факт сам по собі ще більше ускладнює дунайську проблему.

З точки зору міжнародного права Дунай є міжнародний водяний шлях. Правні питання, зв'язані з транспортом на Дунаю, розв'язує міжнародна комісія, до якої увходять всі придунайські держави плюс Англія, Франція та Італія. За часів передвоєнних Росія також мала в названій комісії свого представника, про що тепер дрібні й великі дунайські „спільники“ старанно мовчать.

А втім, всі ці умови не можуть стати неперемогою перешкодою до того, щоб уділяти дунайському питанню більше уваги. Ми вважаємо, що в конкретному питанні безпосереднього транспортного сполучення між українськими (і взагалі чорноморськими) портами й Середньою Європою панує надто великий песимізм. Зокрема на боці радянських факторів ми часто зустрічаємо звичку розглядати дунайську проблему тільки з становища того факту, що дунайська дельта є цілком під впливом Румунії, якої політичне відношення до Радянського Союзу надто добре відоме. Проте, можна з певністю сказати, що тепер цей політичний момент, якого важливість ми аж ніяк не збираємося зменшувати, зовсім не становить головної і непереможної перешкоди. Торговельні зносини СРСР з Центральною Європою, зокрема з Чехо-Словаччиною та Австрією, починають впливати останніми часами на окремі зацікавлені групи, що намагаються знайти таку організаційну форму, яка б дозволила налагодити дунайсько-чорноморський транспорт на базі, головним чином, вантажів, призначених у радянські порти, а саме, залишаючи на боці великі питання політики. Формуловка даного питання свідчить про те, що на боці середньоевропейських торгово-політичних кол починають з'являтися голоси, які звучать трохи новим тоном що до дунайської проблеми.

Бажаючи привернути увагу українського читача до дунайського питання, взагалі, ми не можемо спинятися в межах цієї статті на докладніших його деталях і, зокрема, висловлюватися про те, чи настав момент, коли можна було б вважати завдання дунайсько-чорноморського транспорту просто тільки організаційним і вартим того, щоб окремі приватні й досі ізольовані спроби закордонних зацікавлених кол зустрілися з паралельною ініціативою з боку радянського. У всякому разі дунайське питання повинне стати предметом побільшеної уваги з точки зору дальшої перспективи розвитку економічних взаємин СРСР і Середньої Європи, в тому числі й Чехо-Словаччини.

ПРОФ. М. ЛОЗИНСЬКИЙ

Польсько-литовський конфлікт

До характеристики відродженого польського імперіялізму

I

Почавши з осені минулого року, спір між Польщею й Литвою за Віленщину ввійшов у стадію гострого міжнародного конфлікту. Тоді Польща явно готовилася напасти на Литву, — і тільки рішучий виступ Радянського Союзу, з яким зсолідаризувалася Німеччина, примусив її погодитися на мирне трактування конфлікту на Раді Ліги Націй. Однак формальне вирішення Ради, яка рекомендувала сторонам безпосередні переговори, не дало досі позитивних результатів. Спір вернувся знов перед Раду Ліги Націй, яка на своїй черговій сесії ствердила свою повну безрадість, відкладаючи справу до найближчої сесії. Серед цих безплідних переговорів польська сторона часто випадає з дипломатичної ролі і погрожує розв'язати конфлікт збройною силою. Таким чином польсько-литовський конфлікт являється поважною загрозою мирові.

Польсько-литовський конфлікт є з одного боку один з проявів польського історичного, з відбудуванням Польщі відродженого імперіялізму, з другого боку він відбиває в собі протирадянську політику антанті, яка вважає Польщу за свій протирадянський авангард і тому підтримує польський імперіялізм. З цих причин розгляд польсько-литовського конфлікту має для нас особливе значіння.

Напередодні війни 1914 — 1918 рр. польська політична думка що до шляхів відбудування польської держави розкололася на два табори. Польська Соціалістична Партія (ППС.), продовжуючи традиції Росії при допомозі Центральних держав. Польська національно-демократична партія (всеполіяки) голосила, що історичний момент вимагає від Польщі повернути до традицій П'ястів і разом з усім слов'янством звернутися фронтом проти германізму¹⁾.

З вибухом війни ці дві думки перемінилися в діло.

Першу заступав утворений в Австрії „Naczelny komitet Narodowy, що являв собою коаліцію консерватистів краківської школи, зв'язаних з Австрією традиціями польсько-шляхетського панування в Галичині на протязі останніх 50 літ, дрібно-буржуазних міських і сільських партій, що виростили в патріотичних традиціях польських повстань, і ППС, що зв'язувала традиції польської збройної боротьби проти Росії з соціалістичними гаслами. Ділом цього табору був польський легіон, що на самім початку війни виступив до збройної боротьби проти Росії при арміях Австро-Угорщини й Німеччини. Комендантом легіону став один з провідників ППС Йосиф Пільсудський.

¹⁾ Roman Dmowski, Niemcy, Rosya i kwestya polska, 1908.

Другу думку представляв паризький *Polski Komitet Narodowy*, утворений під проводом національно-демократичного лідера Дмовського на основі тої платформи, яку проголосив маніфест вел. кн. Миколи Миколавича з 1 ст. ст. серпня 1914 р., як програму Росії та її союзників у польській справі.

Провідна думка цього маніфесту міститься в отсих словах: „Нехай зникнуть границі, які розрізали на часті польський нарід. Нехай він з'єднається під скипетром російського царя. Під цим скипетром відродиться Польща, свободна в своїй вірі, мові й самоуправі.“

Зв'язані з обома європейськими коаліціями — обі вище названі польські організації мусіли приміювати свої плани відбудування Польщі до інтересів тих коаліцій.

Згідно з інтересами англо-франко-російської коаліції, яка змала до як-найбільшого ослаблення Австро-Угорщини й Німеччини, „*Polski Komitet Narodowy*“ міг виступати з гаслом об'єднання всіх польських земель, поділених між Австро-Угорщиною, Німеччиною й Росією, в одну цілість. Одначе, гасло державної незалежності так об'єднаних польських земель мусів він заступити гаслом автономії Польщі під скипетром російського царя. Так само не міг виступити з гаслом історичної Польщі, бо українськими, білоруськими і литовськими землями, які перед 1772 р. належали до польської держави, володіла Росія, яка поставила собі за одну з задач війни заволодіти також українськими землями Австро-Угорщини (Галичиною, Буковиною й Закарпаттям), значить, тут ідея відбудування історичної Польщі мусіла уступити перед інтересами Росії. Таким чином „*Polski Komitet Narodowy*“ був примушений заступати ідею відбудування Польщі в етнографічних межах і в зв'язку з Росією.

„*Naczelny Komitet Narodowy*“ не міг виставити гасла об'єднання всіх польських земель, бо не тільки Німеччина не думала зректись своєї часті польської етнографічної території, але навіть Австрія, яка взагалі схильніша була до уступок для Польщі, все таки старалася зберегти для себе Галичину. Це становище центральних держав знайшло вислів у маніфесті обох монархів з 4 падолиста 1916 р., в якому проголошено утворення польської держави на території занятого арміями центральних держав Польського Королівства і поширення автономії Галичини.

Не можучи ставити домагання державного об'єднання всіх польських земель, „*Naczelny Komitet Narodowy*“ з тим більшим натиском ставив домагання посунення границь польської держави як-найдалі на схід, на українські і білоруські землі.

Це домагання знаходило прихильність також у німецьких політичних колах, які стояли на тому, що поширення границь польської держави на схід буде не тільки для Польщі компенсацією за польські землі, які остануться при Німеччині, але також дасть Польщі стільки праці і клопотів, так зв'яже всю її увагу й силу, що відверне її увагу від польських західних земель, які таким чином будуть забезпечені для Німеччини.

Таким чином, ідею відбудування Польщі в історичних границях від сходу, деб то ідею польського імперіалізму супроти українських земель заступав табор, якого ідеологію представляла ППС. При цьому треба зазначити, що власне діячі, які або займали видні становища в ППС (прим., Лев Васілевський) або стояли близько до партії (прим. Вільгельм Фельдман), виступали в пропагандистичних публікаціях, призначених для німецьких кол, з особливим натиском

в дусі польського імперіялізму супроти українських і білоруських земель, вказуючи, що тільки найдаліше посунення границь відбудованої Польщі на схід ослабить Росію і забезпечить перед нею Німеччину, коли ідея утворення української держави являється наскрізь нереальною.

Берестейський договір, що ним кайзерська Німеччина обдурила не лише УНР, але й Польщу, окупувавши за участю Австрії Україну, на яку претендувала Польща, відчув цей польський табір як важкий удар, що перемінив його у ворогів центральних держав. Це знайшло вислів у бунтах польських легіонів. Частина збунтованих дісталася через Україну морем до Франції, де стала основою армії Галлера. Ця армія, відіслана на основі рішення головних держав антанті весною 1919 р. до Польщі, взяла участь в завоюванні Галичини.

Воснні і революційні події спричинили, що відбудовання Польщі завершилося як синтеза змагань обох польських таборів. В здійснюванні цих змагань треба зазначити три етапи:

Перший етап — це завоювання Польського Королівства центральними державами, вище згаданий маніфест монархів центральних держав з 4 листопада 1916 р. про утворення польської держави, революція в Росії і з'ява російського тимчасового уряду про визнання незалежної Польщі. Так завершилося визволення тої частини польської території, яка була поневолена Росією.

Другий етап — це воєнний розгром центральних держав, визнання Польщі головними державами антанті за союзну державу і Версальський договір з Німеччиною з 28 червня 1919 р., на основі якого Польща одержала польські землі, що до того часу належали до Німеччини. Польської етнографічної території, яка належала до Австрії, ніхто Польщі не заперечував. І хоч формально встановлено кордони між державами, які утворилися на території Австро-Угорщини, аж у Севрському договорі з 10 серпня 1920 р., однак ця територія була для Польщі безспірна. Так завершилося державне об'єднання польських земель, які до цього часу були поділені між Росією, Німеччиною й Австрією.

Врешті, третій етап, — це війни польської держави за історичні східні кордони, це воєнні походи відродженого польського імперіялізму на українські, білоруські і литовські землі, це відновлені першим президентом і першим маршалком відбудованої польської республіки, „соціалістом“ Пільсудським, історичні традиції поширювання польських східних границь „огнем і мечем“.

Цей третій етап будівництва польської держави обіймає три війни:

- 1) Війну з так званою петрушевичівською „Західно-українською Народньою Республікою“ за Галичину. Ця війна велася від листопада 1918 р. до липня 1919 р. і закінчилася завоюванням Галичини Польщею. Це завоювання санкціонувала Найвища Рада Мирової Конференції ухвалою з 25 червня 1919 р., уповноважуючи Польщу зайняти Галичину своїми військовими силами. Ця ухвала містила заяву, що Галичина одержить автономію під міжнародною контролею, а згодом буде населенню дано змогу виконати право самовизначення. І справді Найвища Рада Мирової Конференції прийняла на засіданні 20 листопада 1919 р. проєкт договору між головними державами й Польщею про автономію Галичини. Коли однак польський уряд цей проєкт відкинув, головні держави антанті лишили цілу справу без остаточного вирішення, ждучи дальшого розвитку подій¹⁾.

¹⁾ Див. М. Лозинський, Галичина в рр. 1918 — 20. Відень 1922.

2) Цим далішим розвитком подій була війна Польщі з російською, українською й білоруською радянськими республіками в 1920 р. Війна, як відомо, закінчилася прелімінарним договором у Ризі з 12 жовтня 1920 р. і дефінітивним мировим договором у Ризі з 18 березня 1921 р. На основі цього договору українські і білоруські землі на захід від кордонів, установлених цим договором, відійшли до Польщі.

3) Врешті, третьою війною Польщі за її східні кордони була війна з Литвою. В цій війні Польща захопила 9 жовтня 1920 р. Вільно і перевела анексію Віленщини.

Версальський договір, як уже зазначено, визначав тільки кордони Польщі від Німеччини.

„Кордони Польщі,— сказано в арт. 87 цього договору,— які не визначено в цьому договорі, будуть визначені пізніше головними державами антант.”

Кордони Польщі від інших держав, які утворилися на території Австро-Угорщини, визначено — як уже згадано — в Севрському договорі з 10 серпня 1920 р.

Врешті, ухвалою Конференції послів з 14 березня 1923 р. головні держави антант визнали східні кордони Польщі, установлені ризьким договором, і кордони між Польщею й Литвою, установлені польським захопленням Віленщини. З огляду на те, що Литва цих кордонів досі не визнала, утворився постійний польсько-литовський конфлікт, який при кінці 1927 р. мало не призвів до війни.

Тепер перейдемо до історії цього конфлікту.

II

Історична столиця литовсько-білоруської держави Вільно знаходилася в р.р. 1915 — 1918 під німецькою окупацією.

В падолисті 1918 р., після уступлення німецького війська з Вільна, утворився тут литовський уряд, який проголосив утворення литовської держави в формі дрібно-буржуазної „демократичної республіки.”

Однак наслідком громадянської війни, повстання литовських трудящих мас, цей литовський уряд не міг удержатися в Вільні й перенісся до Ковна.

В квітні 1919 р. Вільно заняло польське військо. З цього приводу видав Пільсудський до населення „великого князівства литовського“ (годиться звернути увагу на цю „історичну“ термінологію) відозву, в якій у загальних фразах обіцявав населенню „право самовизначення”. Щирість цієї відозви найліпше ілюструє факт, що рівночасно польський сойм ухвалив резолюцію про потребу приєднання Віленщини до Польщі.

Тепер почали тягтися в безконечність: то воєнні сутички між польськими й литовськими загонами, то переговори між польським і литовським урядом. Три рази антантська комісія установляла демаркаційну лінію між польськими й литовськими воєнними силами, і все ця лінія була порушена польською армією.

Підчас польсько-радянської війни в 1920 р. радянські армії виперли польські збройні сили з Віленщини, яка на основі литовсько-радянського договору в Москві з 12 липня 1920 р. перейшла до Литви. Цей договір установляв східні і часть південних кордонів Литви: Вільно, Гродно, Ліда і Ошмяни переходили до литовської держави.

Дня 25 серпня 1920 р. литовський уряд перенісся з Ковна до Вільна. Однак — не надовго.

Підчас відступу радянських армій з-під Варшави польські збройні сили вступили в бій також з литовськими збройними силами, які знаходилися в південній частині Литви. Наслідком цього литовський уряд звернувся до Польщі 27 серпня 1920 р. з пропозицією установити в цій околиці тимчасову демаркаційну лінію. В цій справі розпочато переговори в Ковні, однак без успіху.

Посуваючися своїми збройними силами наперед, польський уряд звернувся рівночасно нотою з 5 вересня 1920 р. до Ліги Націй з скаргою на Литву, закидаючи їй, що вона переступила лінію, установлену 8 грудня 1919 року Найвищою Радою Мирової Конференції.

Історія цієї лінії така: На засіданні 8 грудня 1919 р. Найвища Рада Мирової Конференції прийняла проєкт тимчасових східних кордонів Польщі. Однак польський уряд цей проєкт відкинув і він пішов до архівів Мирової Конференції. Аж коли радянські армії стояли під Варшавою, цей проєкт знов видобуто на денне світло. Виступаючи як посередники між Польщею й радянськими республіками, головні держави антанти запропонували обом сторонам замиріння на основі лінії, установленої в цьому проєкті. Про цю лінію говориться в відомій телеграмі лорда Керзона до Чічеріна з 11 липня 1920 р. і відтоді цю лінію називають лінією Керзона. За телеграмою в цій лінії установлена тимчасово минулого року Мировою Конференцією як східний кордон, всередині якого Польща була би уповажнена завести польську адміністрацію. Ця лінія йде приблизно через ці точки: Гродно, Вапівка, Немирів, Берестя, Литовське, Дороговець, Устнадуг, на схід від Грубешова, Крилів, далі на захід від Рави Руської, на схід від Перемишля аж до Карпат. На північ від Гродна лінія, яку будуть держати Литовці, йтиме залізничним шляхом з Гродна до Вільна і звідси до Двінська¹⁾. До замиріння яке пропонувала телеграма лорда Керзона, не дійшло, і лінія Керзона лишилась тільки історичним документом, який ілюструє, як далеко на схід повинні були сягати кордони Польщі за первісними планами головних держав антанти. Смуга між лінією Керзона і ризькою лінією в таким чином навіть на думку головних держав антанти територією, яка не повинна належати до Польщі.

Польща, як зазначено вище, лінії Керзона не визнавала. Однак, коли йшло про те, щоб перед Лігою Націй з'ясувати польсько-литовський конфлікт так, що це, мовляв, Литва напала на польські землі, а Польща тільки обороняється, — польський уряд покористувався лінією Керзона, яка — до речі — ніколи не була нотифікована литовському урядові.

Після цієї ноти польський уряд запропонував литовському пере-
говори, які відбулися в Кальварії, однак скінчилися нічим.

Наслідком польської ноти до Ліги Націй з 20 вересня 1920 р. відбулося засідання Ради Ліги Націй, на якому польські й литовські делегати заключили тимчасовий договір, що литовські збройні сили уступляться на схід від лінії Керзона, а польські збройні сили шануватимуть неутральність території, занятої Литвою на схід від цієї лінії, коли цю неутральність шануватимуть також радянські збройні сили.

¹⁾ Зазначимо, що на основі цієї лінії було визначено кордон між Польщею й Галичиною в вище згаданому проєкті договору про автономію Галичини.

Рівночасно обидві сторони погодилися на те, щоб на місце приїхала контрольна комісія Ліги Націй для нагляду над виконанням договору.

Заким Комісія приїхала, польська сторона вже зламала женевський договір і бої велися далі. Тепер в присутності комісії заключено 7 жовтня 1920 р. в Сувалках новий договір, який установляв нову демаркаційну лінію між Польщею й Литвою. Ця лінія, яка йшла від границі східної Прусії до місцевості Бастуни, оставляла Вільно по литовським боці. П'ятий артикул Сувальського договору постановляв, що цей договір обов'язуватиме аж до дефінітивного вирішення всіх спірних питань між обома державами.

Що сталося далі, це образово описує наочний свідок, член французької військової місії в Польщі, Оліве д'Ечегоєн:

„В той саме час, коли він вів переговори з Литовцями, позискуючи таким чином їх довір'я, президент польської республіки Пільсудський зібрав у своїм особистім поїзді в Гродні генералів Ридза-Сміглого, Пйотковського, Бербецького й Желіговського, щоб завершити приготування до нападу на Вільно. 6 жовтня Пільсудський вибрався особисто до Ліди, де відбув перегляд п'ятох дивізій, призначених під команду Желіговського до нападу. Другого дня, 7 жовтня, голова польської держави, даючи примір рідкої дволичности, підписав договір з Литовцями—і того самого вечера дав приказ до походу на Вільно.

„9 жовтня Желіговський був уже паном міста. Ліга Націй обурюється на цей нечуваний розбій, складає через Леона Буржуа енергійний протест і домагається негайного відкликання армії Желіговського. Варшавський уряд дезавує свого генерала, однак відмовляється відкликати його і видати яке-небудь зарядження проти нього...

„Особливо пікантна риса характеризує віроломство і дволичність Пільсудського й польського уряду. День перед своєю демісією зі становища президента республіки, 6 грудня 1922 р., Пільсудський запросив до себе послів Англії, Франції, Сполучених штатів та Італії, акредитованих у Варшаві, і заявив їм, що напад на Вільно був підготовлений і виконаний з його наказу, та що Желіговський зробив так як вірний жовнір, який ніколи не був „бунтівником, а навпаки дуже слухняним.“¹⁾

Таким чином Пільсудський влаштував дві комедії: одну з Сувальським договором, другу з „бунтом“ ген. Желіговського, який ніби то на знак протесту проти Сувальського договору відмовив послулу польському урядові і на власну руку заняв Вільно.

Навіть якби Пільсудський у вище згаданій заяві перед послами головних держав антанті не признався до комедії з бунтом Желіговського,—події, які наступили після того, свідчать ясно, що Желіговський виконав тільки волю польського уряду.

Польський уряд на запитання Ради Ліги Націй, яка спершу поставилася ніби то серйозно до цілої справи, заявив, що Желіговський виконав напад на Вільно на власну руку, як „бунтівник“,—однак рівночасно відмовився зробити що-небудь, щоб „бунт“ зліквідувати. В дійсності ж Желіговський за весь час свого панування в Вільні залишався з польським урядом у стані генерала до свого уряду, діставав з Польщі війська, зброю і поживу і виконував накази

¹⁾ O. d'Etchegoyen, Pologne, Paris... 1925 ст. 254—S. Див. також: Tomasini (тодішній італійський посол у Польщі) Resurrezione della Polonia, Milano, 1925 p

польського уряду аж до часу, коли польський сойм формально перевів прилучення Віленщини до Польщі.

Після заняття Вільна Желіговським треба прослідити дві акції: одну, яку вів польський уряд на місці, і другу, яка велася на міжнародному полі.

Перша акція була дуже проста: На протязі 1921 р. Віленщина лишалась під окупацією ген. Желіговського. При кінці того року розписано вибори до новоутвореного віленського сойму, який мав „виявити волю населення“. Коли литовці, білорусини й євреї виступили з планом бойкоту виборів, влада Желіговського проголосила агітацію за бойкот виборів як злочин проти безпеки держави. Все таки загаль литовського, білоруського й єврейського населення не взяв участі в виборах, які відбулися 12 січня 1922 р. Так вибраний віленський сойм, зложений з самих Поляків, прийняв святоточну декларацію, що Віленщина хоче бути на віки нероздільною частиною Польщі, і розвязався. На основі цієї декларації польський сойм ухвалив 24 марта 1922 р. прилучення Віленщини до Польщі.

Тепер перейдемо на міжнародне поле. Як ми вже зазначили, Рада Ліги Націй, одержавши відомість про порушення Сувальського договору, ніби то справді обурилася. Вислів цього обурення знаходимо в листі президента Ради, Лвона Буржуа, до польського уряду з 14 жовтня 1920 р. „Заняття Вільна — говориться там — є порушення зобов'язань, прийнятих перед Радою Ліги Націй, і Рада мусить запитати польський уряд, які негайні заарядження він думає видати, щоб забезпечити пошану зобов'язань. Що найменше, коли Вільно не буде евакуоване в короткім часі, Рада муситиме негайно зібратися, щоб розглянути положення, яке вона вважає за важке“.

На цей лист Президента Ради Ліги Націй польський уряд відповів, що Желіговський зайняв Вільно на власну руку та що польський уряд за нього не відповідає.

Коли Рада Ліги Націй побачила, що Желіговський і польський уряд з її слів нічого собі не роблять, почала що раз більше знижувати тона.

Найперше запропонувала обою сторонам, 28 жовтня 1920 р., перевести на спірній території плебісцит під контролею Ліги Націй. І Литва і Польща згодилися: Литва, — бо не мала иншого виходу, Польща, — бо знала, що до плебісциту не припустить. В плані плебісциту передбачалася ступнева евакуація Віленщини від армії Желіговського і спровадження міжнародної армії, що під її охороною повинен би відбуватися плебісцит. Однак замість того Польща збільшила армію Желіговського з 25 на 50 тисяч. Серед таких відносин ідея плебісциту впала. В цій справі заявив опісля Гіманс, президент польсько-литовської конференції в Брюсселі: „На думку Ради плебісцит повинен був бути переведений у повній свободі. Він мав бути ширий і швидкий. Це стало неможливе наслідком замаху Желіговського. Ліга Націй не бажала собі маскованого плебісциту“.

Коли ідея плебісциту впала, Рада Ліги Націй запропонувала обою сторонам безпосередні переговори (3 марта 1921 р.). Так прийшло до польсько-литовської конференції в Брюсселі під проводом члена Ради Ліги Націй, бельгійського міністра Поля Гіманса. Справа затяглася на цілий рік. Поль Гіманс виробив проєкт польсько-литовської згоди, по якому Віленщина повинна відійти до Литви, але за те Литва повинна утворити федерацію з Польщею. Цей проєкт прийняло друге зібрання Ліги Націй (в вересні 1921 р.), на якому Литву при-

нято на члена Ліги Націй. Однак обидві сторони цей проєкт відкинули. Литва бачила в реалізації цього проєкту втрату своєї державності, а для Польщі запропонований зв'язок з Литвою видавався не досить тісним.

Коли проєкт Гіманса обидві сторони відкинули, Рада Ліги Націй на засіданні 12 січня 1922 р. ствердила, що вона вичерпала всі способи, передбачені Пактом Ліги Націй для полагодження спору між двома державами.

Рівночасно, реагуючи на протест литовського уряду проти переведення виборів до віленського сейму, Рада заявила, що „вона не може визнати вирішення спору, що його один з членів Ліги Націй поставив на вирішення Ліги, коли це вирішення не відповідатиме рекомендаціям Ради або не матиме згоди обох сторін“.

Таким чином інтервенція Ради Ліги Націй з приводу порушення Сувальського договору Польщею закінчилася повною невдачею. З хвилю, коли виявилось, що Ліга Націй не має сили примусити Польщу шанувати умови Сувальського договору, ця невдача була неминуча. Коли Польща побачила, що їй ніщо не грозить від міжнародних чинників за порушення Сувальського договору, то, ясна річ, вона не мала причини числитися з домаганням Литви.

Вичерпавши всі способи міжнародного процесу перед Радою Ліги Націй, Литва хотіла перенести спір перед Постійний Трибунал Міжнародного Судівництва в Газі. Однак Польща заявила, що судівництво цього Трибуналу не є для неї обов'язковим, і відмовилася поставити справу Віленщини перед цим Трибуналом.

Одиноким реальним актом, який зроблено в польсько-литовському конфлікті за посередництвом Ради Ліги Націй, — це було встановлення неутральної полоси між литовською армією й армією Желіговського (29 листопада 1920 р.). Підписуючи протокол про установаження цієї неутральної полоси, литовський уряд зробив формальне застереження, що це не передрішає самого спору.

На пропозицію литовського уряду, щоб Рада Ліги Націй взяла населення неутральної полоси під охорону перед нападами з польської сторони, Рада, не вважаючи на литовський протест, ухвалила поділити неутральну полосу між Литвою й Польщею (17 мая 1922 р.). Цей поділ переведено рішенням Ради з 3 лютого 1923 р., при чому Рада заявила, що демаркаційна лінія є тимчасова і в нічому не порушує прав обох сторін.

Цю демаркаційну лінію визнала Конференція Послів ухвалою 14 марта 1923 р. за остаточний кордон між Польщею й Литвою.

В мотивах цього рішення говориться:

„Бритійська імперія, Франція, Італія й Еспанія, які разом зі Сполученими Штатами Америки підписали Версайський договір як головні держави антанти:

„Маючи на увазі, що на основі артикулу 87 цього договору, уступ 3, їм належить право визначити кордони Польщі, які не були визначені в цій договорі;

„Маючи на увазі, що польський уряд звернувся з прозбою, щоб держави, заступлені в ній, виконали право, яке їм дає згаданий артикул;

„Що литовський уряд з свого боку ще в ноті з 18 листопада 1922 р. висловив бажання, щоб ті держави виконали право“.

Значить, конференція Послів покликається на те, що вона, видаючи своє рішення, виконує також бажання Литви.

Для вияснення бажання Литви ми наведемо уступ литовської ноти, на яку покликається Конференція Амбасадорів. Ця нота відносилася до інтернаціоналізації Німана. В ній литовський уряд заявив, що він приймає постанови Версайського договору (арт. 331 і д.), одначе виповнятиме їх „від хвилі, коли Польща, яка всупереч святочним зобов'язанням перед Литвою держить литовські території, виконає свої зобов'язання перед Литвою й уможливить литовському уряду вступити з нею в відносини мира і приязни“.

„До цієї заяви — говорилося далі в ноті — литовський уряд має честь додати, що він був би особливо вдячний головним державам антанті, коли-б вони для прискорення ери мира та приязни між Литвою й Польщею виконали право, яке їм дає арт. 87 Версайського договору, і визначили кордони Польщі, числячися зі святочними зобов'язаннями цієї держави перед Литвою і життєвими інтересами та правами Литви“.

Як бачимо, литовський уряд у своїй ноті бажав собі визначення польсько-литовського кордону Конференцією Послів, одначе не на основі status quo, тільки на основі Сувальського договору.

Ухвалу Конференції Послів Польща прийняла, за те Литва відмовилася його прийняти.

Своє становище мотивував литовський уряд тим, що коли Польща на основі арт. 87 Версайського договору зобов'язана прийняти кожну ухвалу Конференції Послів про її кордони, то Литва, яка не виступає в Версайським договорі як договірною стороною, такого зобов'язання не має, і тому має право відмовитися прийняти односторонній диктат Конференції Послів на користь Польщі.

Це становище литовського уряду створило особливе відношення між Польщею й Литвою. Через те, що після Сувальського договору, який порушила Польща, не було ніякого правового акту, яким обидві держави визнали б стан війни між собою за скінчений, між ними існував *de jure* стан війни.

Це існування стану війни зазначувала особливо Литва, щоб заманіфестувати, що вона не визнає стану, утвореного ухвалою Конференції Послів, за правний стан і не зрікається своїх прав до Віленщини. Хоч обидві держави належать до Ліги Націй, Ліга, маючи на увазі, що цей стан війни не є фактичний, тільки юридичний, не старалася довести до порозуміння між обома державами. Деякі спроби головних держав антанті, щоб Литва помирилася з Польщею на основі status quo, не мали на литовський уряд впливу. Спроба безпосередніх переговорів між Польщею й Литвою (Конференція в Копенгагені та її продовження в Лугано в жовтні 1925 р.) не дали успіху.

Так минуло від ухвали Конференції Амбасадорів чотири роки. До ненормальності польсько-литовських відносин світ звик настільки, що почав уважати їх за нормальні.

Аж нагло в сьомі роковини заняття Вільна Желіговським настали події, серед яких — як говориться — „карабіни починають сам стріляти“. І мало що не почали.

III

Так приходимо до найвищої фази польсько-литовського конфлікту.

4 жовтня 1927 р. з'явилася в польській пресі заява 28 польських учителів, інтерв'юваних литовським урядом в Варшаві. В цій заяві про-

сять вони ратунку перед переслідуваннями, які завели їх до табору інтернованих. Ось найважливіші уступи цієї відозви:

„Нас інтерновано за те, що ми вчили тисячі польських дітей польською мовою і впоювали в них традиції польсько-литовської приязни і славної минувшости, яка так риванься від теперішньої брутальної дійсности, що послугується найгіршими пруськими методами.

„Уряд Вольдемараса вимагав від нас фальшувати історію і вчити польські діти мовою незрозумілою для них і для нас, а коли ми на це не згодилися, на нас упали переслідування і інтернування в Варнай...

„Нехай велика Польща трицять мільйонів населення не дозволить, щоб зараз за лінією кордону тортурували польські діти за польську мову, щоб польські діти були денаціоналізовані, щоб в Литві було нищено все те, що від віків було шановане як джерело культури і здобуло тут багато більші права, ніж права узурповані теперішнім литовським урядом, якого одинокою заслугою є ширення ненависти і сіяння неспокою“.

Як заявив опісля на засіданні Ради Ліги Націй литовський прем'єр Вольдемарас, — „литовський уряд оголосив негайно, що ця відозва фальшива, бо нема інтернованих 28 польських учителів, нема навіть ані одного, ані в таборі інтернованих у Варнай, ані ніде инде, про що легко перекоонатися“.

Не входячи далі в фактичний стан, що до якого маємо проти себе два твердження: польської заяви і литовського уряду, — хочемо звернути увагу на тон польської відозви, яка являється ясним доказом, що підписані польські учителі вели в Литві пропаганду в дусі польських історичних традицій, яка зверталася проти існування литовської держави.

Відозва польських учителів з'явилася 4 жовтня 1927 р., а вночі з 4 на 5 жовтня польський уряд перевів на Віленщині численні арештування литовських діячів.

В день 7 жовтня 1927 р., в сьомі роковини захоплення Вільна Желіговським, відбулася в Вільні військова парада в присутності польського прем'єра і міністра війни Пільсудського та ген. Желіговського, а опісля нарада, на якій, — як оголошувала польська преса — обдумано дальші зарядження, викликані переслідуванням поляків на Литві.

Наприкінці жовтня 1927 р. відбувся в Ризі з'їзд литовських емігрантів, які поборюють уряд Вольдемараса. В зв'язку з цим з'їздом з'явилися ревеліяції учасників з'їзду Віконіса і Міцкуса, що головний організатор з'їзду с. д. Плечкайтис знаходиться на службі польського уряду та що за кулісами з'їзду знаходиться польський посол у Ризі Лукасевич.

Ми не будемо переповідати всіх тих тривожних вістей, які з'являлися далі, ствердимо тільки їх основний тон, а саме: що польський уряд організує на території Віленщини під командою Плечкайтиса литовський легіон, який, при допомозі польської армії, має за завдання зробити державний переворот у Литві й утворити уряд, який погодився б з Польщею в справі Віленщини й відновив би в тій чи иншій формі польсько-литовську унію.

Знаючи історію заняття Вільна Желіговським, треба визнати, що в цих відомостях не було нічого неправдоподібного.

Литовський уряд у своїх телеграмах і нотах з 11 і 24 жовтня і 21 листопада 1927 р. звернувся до Ліги Націй і, покликаючись на арт. 11 Пакту¹⁾, просив інтервенції для охорони мира.

24 листопада 1927 р. Радянський Союз через свого представника в Варшаві передав польському міністерству закордонних справ ноту, в якій зазначив своє становище з приводу польсько-литовського конфлікту в напрямі збереження незалежності литовської держави й мира.

Щоб не відповідати безпосередньо Радянському Союзові, польський уряд звернувся з нотою з 28 листопада 1927 р. до всіх держав, з якими лишається в дипломатичних зносинах, заявляючи, що він не має ніяких ворожих намірів проти державної незалежності і територіальної цілості Литви, а тільки домагається закінчення стану війни, на який покликається Литва від 1923 р.

Підчас побуту заступника народнього комісара закордонних справ Радянського Союзу, Литвінова, в Берліні, де він спинився проїздом на IV сесію підготовчої комісії для розбрення в Женеві, він відбув конференцію з німецьким міністром закордонних справ Штремманом, на якій стверджено однозгідність становищ радянського й німецького уряду в справі польсько-литовського конфлікту.

Наслідком нот литовського уряду польсько-литовський конфлікт поставлено на денний порядок 48-ої сесії Ради Ліги Націй, яка відбувалася в Женеві в днях 5—12 грудня 1927 р. На це засідання Ради побіч польського міністра закордонних справ Зальєського приїхав також Пільсудський.

Після закулісової акції, яка велася в Женеві в цій справі, Рада за згодою обох сторін прийняла для вирішення польсько-литовського конфлікту цю резолюцію:

„Рада Ліги Націй, заявляючи, що стан війни між двома членами Ліги є незгідний з духом і буквою Пакту, який зв'язує Польщу й Литву,

Приймає до відомости святочні заяви представника Литви, що Литва не вважає себе в стані війни з Польщею і що таким чином між обома країнами існує мир,

Приймає до відомости урочисті заяви представника Польщі, що польська республіка визнає і вповні шануватиме політичну незалежність і територіальну цілість литовської республіки,

Рекомендує обоє урядам розпочати як-найшвидше безпосередні переговори, щоб установити зносини, що могли б забезпечити між обома сусідніми державами добру згоду, від якої залежить мир,

Дав до розпорядимости обох сторін добрі услуги Ліги та її технічних органів, на випадок, коли їх поміч буде бажана в тих переговорах,

Рішає, що скарги литовського уряду що до поведінки супроти осіб литовської раси чи мови розгляне Комітет, зложений з урядуючого Президента Ради і двох інших членів Ради, яких він визначить. Цьому Комітетові буде доручено предкласти доповідь Раді в відповідний часі,

¹⁾ Арт. 11 Пакту Ліги Націй звучить:

„Заявляється виразно, що кожда війна або загроза війни, чи вона торкається безпосередньо чи ні члена Ліги, обходить цілу Лігу, та що вона повинна зарядити відповідні міри для успішного забезпечення мира націй. В таким разі генеральний секретар на домагання кожного з членів Ліги скликає негайно Раду. Далі заявляється, що кожний член Ліги має право прийняти способом звернути увагу Зібрання чи Ради на кожну обставину, яка могла би порушити міжнародні відносини і тому загрожує захитати мир між націями, або добру згоду, від якої мир залежить“.

Рішає, що на випадок конфлікту на кордоні або загрози конфлікту, генеральний секретар Ліги Націй матиме, на домагання одної з сторін, порадитися з урядуючим Президентом Ради й референтом, які видадуть відповідні зарядження. Рада стверджує, що обидві сторони обов'язуються полегшити анкету Ліги Націй.

Приймає з задоволенням до відомості заяви представника Польщі, що польські громадяни, про яких говориться в скарі литовського уряду, одержать дозвіл повернути без труднощів до Польщі. Коли б тут виявилися непередбачені труднощі, референт дасть свої добрі послуги для їх усунення.

Рада заявляє, що ця резолюція ніяк не торкається питань, на які оба уряди мають протилежні погляди".

Коли взяти на увагу, що Литва досі стояла на тім, що стан мира між Польщею й Литвою неможливий доти, доки Польща не віддасть Литві Віленщини, то згода Литви на резолюцію Ради Ліги Націй являється уступленням Литви з дотеперішнього становища.

Одначе, заява Ради Ліги Націй, в останньому уступі резолюції, що „резолюція ніяк не торкається питань, на які оба уряди мають протилежні погляди“, є тим мостом, який уможливив литовському урядові погодитися на закінчення стану війни й визнання стану мира з Польщею. І юридично, і політично означає вона, що Рада Ліги Націй до польсько-литовського спору про Віленщину не вмішується. Та коли візьмемо на увагу, що той спір вирішили на користь Польщі головні держави антанти, які є постійними членами Ради і взагалі головними диригентами Ліги Націй, — то заява Ради Ліги Націй не має практичного значіння на користь Литви.

Коли б Ліга Націй справді поважно думала виповнити місію, яка вписана на вступі Пакту: „завести царство справедливості і строго шанувати всі зобов'язання договорів у взаємних відносинах між організованими народами“, — то Рада Ліги повинна була б вернути до Сувальського договору і взяти його за основу управління відносин між Польщею й Литвою. Очевидно, знаючи Лігу Націй і позицію Польщі в Лізі, — цього годі було сподіватися.

Рада Ліги Націй полагодила тільки черговий епізод польсько-литовського конфлікту, оставляючи самий конфлікт неполагодженим.

Це найліпше показалося в дальшій розвитку подій Безпосередні переговори, рекомендовані обом сторонам Радою Ліги Націй, не дали позитивних результатів. Переговори в Кенігсберзі закінчилися тільки формальною згодою на утворення трьох комісій, які підготували б згоду по окремих питаннях. Наради Комісій, які були в Берліні, Ковні й Варшаві, не посунули справи наперед.

Це спричинило, що справою занялася знов Рада Ліги Націй на червневій сесії. На цей раз Раді не вдалось навіть формально примирити обидві сторони, і вона відклала справу до найближчої сесії.

IV.

Польсько-литовський конфлікт знаходиться тепер у дуже напруженій стадії. З одного боку Литва не хоче зректися Віленщини, і нова октройована литовська Конституція проголошує Вільно столицею литовської держави. З другого боку Польща не думає віддати Віленщину і, як тільки вважатиме міжнародне положення для себе корисним, готова визнати литовське становище в справі Віленщини

за casus belli. Очевидно, польський напад на Литву викликав би такі міжнародні ускладнення, що вони могли б спричинити світову війну.

Зокрема треба звернути увагу на польську плітку, ніби то Радянський Союз готовий погодитися на анексію Литви Польщею, коли Польща за те погодиться на анексію Латвії Радянським Союзом. Ця плітка, яку спростував радянський уряд, мала на меті залякати Литву і зробити її податливішою на польські домагання. Проте, очевидно, Литва добре знає, що в-осени минулого року Радянський Союз охоронив її від польського нападу.

Розглядаючи польсько-литовський конфлікт, як один з проявів відродження польського імперіялізму, треба розглянути тенденції польського імперіялізму в цьому конфлікті.

Ця тенденція — таким чи чи іншим способом опанувати Литву, через опанування Литви запевнити собі вплив на Латвію, Естонію й Фінляндію і таким чином утворити під проводом Польщі блок держав, який сягав би від Балтійського до Чорного моря (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Польща й Румунія) і відділяв би міцним муром Радянський Союз від середньої й західної Європи.

Для польського імперіялізму опанування Литви потрібне ще й на те, щоб поставити перегороду між Радянським Союзом й Німеччиною (тепер шлях між Німеччиною й Радянським Союзом веде через Литву й Латвію) та здобути доступ до моря через Мемель, який би був компенсацією на випадок, коли б Польщі прийшлося зректися Данцігського коридора.

Коли ж Данцігський коридор удалося б Польщі вдержати, тоді польському імперіялізмові усміхасться перспектива — оточити, а може й анексувати Східну Прусію.

Ці змагання польського імперіялізму знаходять протекцію Англії і Франції в зв'язку з їх протирадянською політикою. Саме відродження польського імперіялізму було можливе тільки завдяки цій політиці Англії й Франції. Мирові конференції і вся пізніша політика головних держав антанти включно з ухвалою Конференції Амбасадорів виходила з того становища, що імперіялістична Польща потрібна антанті як вал проти Радянського Союзу.

Ця протирадянська політика антанти, яка на деякий час була неначе послаблена, від хвилі англійсько-радянського розриву все кріпшає й кріпшає. Через те Англія і Франція роблять на Литву натиск, щоб вона погодилася на польську анексію Віленщини, аби на цій основі владити нормальні відносини з Польщею. Коли б це вдалося, пішли б заходи, щоб приєднати Литву до протирадянського блоку під проводом Польщі.

Як буде далі розвиватися польсько-литовський конфлікт, цього очевидно не можна передбачити. Як ми вже зазначили, цей конфлікт є наслідок відродження польського імперіялізму. І доки міжнародний стан сприятиме тенденціям польського імперіялізму, доти Польща завіхатиме і на Литву і на Білорусь і на Україну, щоб повернути своє історичне минуле і простягтися „від моря до моря“. Тому, щоб забезпечити мир на Сході Європи, треба аліквідувати польський імперіялізм. Це можуть зробити тільки польські робітничі й селянські маси в союзі з робітничими й селянськими масами поневолених Польщею народів.

А поки що польський імперіялізм і протирадянська політика його протекторів становить поважну загрозу для світового миру.